

L'impacte econòmic i social de guerres, malalties i altres catàstrofes a la Ribera del Xúquer, València (segles XVI-XVIII)

The economic and social impact of wars, diseases and other catastrophes in the Ribera del Júcar, Valencia (16th-18th centuries)

El impacto económico y social de guerras, enfermedades y otras catástrofes en la Ribera del Júcar, Valencia (siglos XVI-XVIII)

Tomàs Peris Albentosa¹

Resum

La llarga durada permet copsar les catàstrofes no com a commocions puntuals sinó com a processos en els quals es combinen un gran nombre d'episodis ordinaris —de baix impacte— amb uns pocs d'extraordinaris i algun d'extrem, que són els que monopolitzen l'atenció dels estudiosos. Aquest prisma d'anàlisi ajuda a palesar que el factor antròpic preval sobre el component natural, de manera que les pitjors catàstrofes foren les provocades per causes polítiques i econòmiques.

Paraules clau: catàstrofes, crisis, malalties, exèrcit, guerres, fiscalitat.

Abstract

A global analysis makes it possible, in the long-term, to perceive catastrophes not as specific impacts but as processes in which many ordinary episodes of low impact combine with a few extraordinary and some extreme events, which are those that monopolize the attention of historians. This perspective helps to show that the anthropic factor prevails over the natural component, i.e., the worst catastrophes are the result of economic and political causes.

Keywords: catastrophes, crises, diseases, army, wars, taxation.

1. ORCID: 0000-0002-6501-6092. Universitat de València. Correu-e: tomasperis@gmail.com
Rebut: X/2021. Avaluat: II/2022. Versió definitiva: IV/2021.

Resumen

El largo plazo permite observar las catástrofes no como conmociones puntuales, sino como procesos en los cuales se combinan un gran número de episodios ordinarios (de bajo impacto) con unos pocos extraordinarios y alguno extremo, que son los que monopolizan la atención de los investigadores. Este prisma de análisis ayuda a constatar que el factor antrópico prevalece sobre el componente natural, de manera que las peores catástrofes fueron provocadas por razones políticas y económicas.

Palabras clave: catástrofes, crisis, enfermedades, ejército, guerras, fiscalidad

Introducció

El present treball presenta prou peculiaritats per requerir una explicació inicial que facilite al lector a seguir la línia argumental plantejada, així com entendre el perquè de determinats aspectes formals. No és una monografia que mostre el resultat directe obtingut del buidatge i anàlisi d'un material d'arxiu limitat i concret. És un treball de síntesi. Tracte de fer un balanç de l'impacte econòmic i social que tingueren el conjunt de catàstrofes que es patiren en la comarca valenciana de la Ribera del Xúquer durant els tres segles de l'Antic Règim. L'objectiu principal rau a determinar fins a quin punt la jerarquia de catàstrofes que es contempla en la historiografia és congruent amb les pèrdues econòmiques que provocaren i les transformacions socials que induïren o si, per contra, respon a altres factors com ara l'espectacularitat que tingueren o la commoció que suscitarren. Per assolir aquest propòsit, empre diversa bibliografia d'altres autors i nombrosos treballs meus publicats entre 1987 i 2016, uns de caire monogràfic (tesi doctoral, dos llibres i una dotzena d'articles) i d'altres de síntesi (els sis volums d'*Història de la Ribera*). Haver d'ajustar aquest cúmul d'informació al format d'un article m'obliga a seleccionar i condensar d'una manera molt dràstica les dades i les idees manejades (la qual cosa impedeix aprofundir en cap modalitat de catàstrofe i fa que la lectura siga densa) i a practicar a bastament l'autocitació a peu de pàgina. No ho faig per narcisisme acadèmic: és l'única fórmula que he trobat per informar al lector d'on provenen les dades en les quals es fonamenta el text sense haver de multiplicar d'una manera exponencial les referències arxivístiques i bibliogràfiques.

El punt d'arribada consisteix a reivindicar la conveniència d'ampliar el concepte de catàstrofe fins a incloure qualsevol empitjorament col·lectiu i relativament sobtat (a escala històrica, no dels individus) de les condicions de vida d'amplis sectors de la població. L'estudi de les catàstrofes d'origen fonamentalment natural (climàtiques, terratrèmols, epidèmies, etc.) gaudeix de bona salut i està en molt bones mans. Ha donat fruits excel·lents les

darreres dècades² i és d'esperar que ho seguirà fent en les properes. Per contra, les decisions polítiques i les estratègies de les elits que provocaren nombroses morts i quantioses pèrdues econòmiques, que empitjoraren les condicions de vida d'amplis sectors de la societat (fins arrossegat-los a la despossessió i la misèria), no han tingut la mateixa fortuna historiogràfica. Mereixen ser considerades catàstrofes pel efectes col·lectius nocius que causaren, per més que el seu caràcter processual i acumulatiu —així com pel fet d'haver estat assumides pels coetanis— les facen opaques a la mirada dels historiadors.

Aquest objectiu central condiciona el tractament atorgat a la redacció del text. He dedicat la major part de l'article a remarcar l'impacte de les catàstrofes d'origen antròpic. Concentre l'atenció en els efectes difusos que comportà el creixement dels exèrcits de les monarquies de l'Antic Règim (allotjaments de soldats, augment del deute públic i de la tributació, reclutes de soldats, etc.) i, en segon lloc, en els dramàtics efectes que comportaren tota mena de guerres, tant les que tingueren com a escenari la Ribera del Xúquer com les que es desenvoluparen en territoris llunyans. Tracte d'una manera més breu del que m'haguera agradat les crisis comercials i financeres. I m'he vist obligat a reduir a la mínima expressió la informació sobre les catàstrofes «naturals», en part perquè es tracta de les manifestacions més ben conegudes, però també perquè —són episodis puntuals— el seu impacte econòmic i social fou molt menor que el que provocaren les catàstrofes de caire processual en les quals centre l'atenció.

Un repertori de catàstrofes molt més ampli del que hom pressuposa, dominat pel component antròpic

La comarca que subministra la informació per reflexionar sobre el tractament històric de les catàstrofes —la Ribera del Xúquer— no és representativa del conjunt de societats de l'Antic Règim. Presenta especificitats, com ara la forta dimensió comercial de la seua economia (derivada de la ubicació litoral i basada en l'arribada de blat, vi i oli, així com l'exportació d'arròs i seda), l'amplitud assolida pel regadiu (que permeté esquivar l'impacte negatiu de les sequeres i practicar rotacions de conreus molt productives) o el fet d'estar travessada pel camí reial València-Xàtiva (la qual cosa convertí la comarca en ruta de pas dels exèrcits i zona on aquarterar regiments).³ Però tampoc constitueix cap anomalia. Així, és vàlida per reflexionar sobre les catàstrofes en les societats precapitalistes.

2. Sobresurten els estudis de climatologia històrica, entre els quals cal destacar els efectuats o coordinats per Armando Alberola des de la Universitat d'Alacant (Alberola 1999; 2010; 2011; 2013; 2014; Alberola i Mas 2016; Arriola i Alberola 2016) i Mariano Barriendos a Catalunya (2011).

3. Peris 1988; 1992; 1995; 2003: 45-132; 2004a; 2004b.

TAULA 1 Tipologia de catàstrofes

- a) CALAMITATS SOVINT CONSIDERADES COMPLETAMENT NATURALS:
- Climàtiques: riudes, sequeres, temporals de pluja, tempestes i gelades.
  - Terratrèmols i plaga de llagosta.
  - Plagues agrícoles (fúngiques, etc.).
  - Epizoòties: pebrina dels cucs de seda, malures dels ramats, etc.
- b) MALALTIES: epidèmiques, pandèmiques i ordinàries.
- c) CATÀSTROFES EXCLUSIVAMENT O ESSENCIALMENT ANTROPOGÈNIQUES:
- Guerres: destruccions bèl·liques i costos de mantenir un gran exèrcit reial permanent.
  - Neteques ètniques: expulsió dels moriscos (1609-1614).
  - Crisis comercials: interrupció de fluxos durant les guerres, prohibicions d'exportar seda, etc.
  - Crisis financeres: crac dels censals (impulsà la desposseïció camperola).
  - Crisis de subsistència: per raons climàtiques o degudes al bloqueig comercial i l'especulació.

Les guerres directes: efectes evidents i conseqüències opaques

La Ribera fou epicentre de les Germanies, que es mantingueren actives des de juny de 1521 fins a les acaballes de novembre de 1522. També es veié immersa, entre 1705 i 1707, en una guerra internacional per dirimir qui havia d'ocupar el tron d'Espanya i quina dinastia havia d'exercir l'hegemonia a Europa. I patí les escomeses de la pirateria barbaresca.

Sembla que, en estudiar els efectes de les guerres, la mirada de l'historiador s'hauria de dirigir cap a aquest tipus de conteses i les seqüeles immediates que provocaven. Per contra, sols les al·ludiré de passada per tal de centrar l'atenció en el fet que altres guerres llunyanes (com la tensió bèl·lica amb França mantinguda entre 1635 i 1697) empitjoraren força les condicions de vida de la població que habitava la vall del Xúquer colpejant sobretot els estrats més humils i acceleraren la dinàmica de desposseïció camperola.⁴

Les conegudes destruccions i morts que comportava ser escenari bèl·lic: les Germanies de 1521-1522 i la Guerra de Successió de 1705-1707

La guerra civil de les **Germanies** tingué ben poques batalles i moltes accions violentes practicades sobre una població civil indefensa (Pérez García coord. 2021). Els agermanats saquejaren llogarets mudèjars i pobles que no seguien la rebel·lió, justificant-ho amb la lò-

4. Els efectes negatius d'aquestes conflagracions s'intensificaren amb les guerres d'Itàlia provocades per l'*irredentisme* de Felip V (1719-1748) amb l'objectiu d'aconseguir trons on col·locar els fills (Peris 2011: 121).

gica de practicar una croada contra els musulmans de la terra o debilitar els aristòcrates més odiats. Els botins fàcils enardien les milícies rebels i permeteren a Alzira i Xàtiva abastir-se de queviures per resistir l'assetjament dels reialistes:

[...] legaron a Sueca [...], dieron a saco la tierra y sacaron de la yglesia mucho trigo y ropa de gente [...] y cargaron III mil cargas del despojo [... Los] del ejército acabaron de llevarse [...] más de mil cargas de trigo, cevada, arrós y legumbres [...]. Caminaron para Carlet y Benimódol, donde hallaron muchos bastimentos, cargaron dellos y quemaron muchas casas. Esso mesmo hizieron en [...] la Val de Cárcer (Viciana 1564-1566: 209-210).

La cavalleria del virrei també pillardejà pobles agermanats i nuclis de població dispersa habitats per jornalers per obtindre un botí fàcil i acabar amb l'aferrissada resistència d'Alzira:

Don Pero Maça [...] salía a correr [... las] aldeas de Alzira con cien hombres de a cavallo [...] y mató a muchos [...] comuneros y les saqueó sus pueblos. Otras compañías de castellanos saquearon a Algemesí, y habiéndose retirado la gente con su ropa a la Iglesia, la metieron fuego [...] y, puesto fuego a las casas del arraval [...], le dexaron ardiendo (Escolano 1611: 1609).

Efectes d'aquesta guerra que solen passar desapercibuts són:

- a) L'encariment de les accions bèl·liques, provocat per la participació de nombrosos mercenaris en el bàndol reialista.
- b) L'estampida de mudèjars que suscitaren les agressions dels agermanats, corrent migratori cap al nord d'Àfrica que es mantingué actiu durant tot el segle XVI.
- c) La repressió econòmica aplicada per la corona (12.400 ducats a Alzira, 3.100 a Cullera, 1.500 a Sueca, 1.000 a l'Alcúdia, etc.), càstig que contribuï a inflar el passiu censal que ja començaven a arrossegar les institucions municipals.⁵

Respecte de la **Guerra de Successió**, els estralls més evidents són els saquejos patits per poblacions (García Almiñana 1987). En són un exemple eloqüent les destruccions comeses per les tropes castellanes de Moscoso en l'avanç cap a Alzira: «abandonadas sus casas, huyen a las montañas [...] El] ejército [...] entrando en los pueblos, los saqueó cruelmente y [...] los incendió. Después, ocupa Moscoso l'Alcudia [...] y reparte las tropas [...] por las poblaciones cercanas [...] para que allí descansen como si estuvieran acuarteladas» (Miñana 1985: 105-106). La gent estava tan temerosa de la cavalleria borbònica que ni tan sols s'atrevien a eixir als camps a pelar moreres per alimentar els cucs de seda. El nord de la Costera i el sud de la Ribera foren saquejats per tropes castellanes durant els primers dies d'abril de 1706: «asolan e incendian las aldeas, unas porque estaban deshabitadas, otras porque, espantadas hasta tomar las armas, habían resistido». L'episodi més atroç es

5. Peris 2008b; Pérez García (coord.) 2021.

produí al poble de Manuel, on foren massacrats els soldats catalans aquarterats i els veïns que no aconseguiren fugir. També Alberic «padeció la mayor ruina, quedando saqueada con entradas de unas y otras tropas [...], obligando a la mayor parte de los vecinos [...] al abandono de sus propias casas».⁶

Aquest conflicte bèl·lic resultà ben feixuc a les institucions municipals. A tall d'exemple, L'Alcúdia —un nucli de senyoriu de vora 300 veïns— gastà 2.747 lliures per aquarterar les tropes de Moscoso. Després, hagué d'ajudar a conservar l'estratègica vila d'Alzira: aportà 21.600 jornals «para la fortificación [...], dando cada día treinta hombres, a razón de dos reales de plata [...], a que se añadía [...] seis hombres más [...] para conducir per trechos», despeses sufragades amb les 4.426 L prestades per veïns acabalats al consistori. Finalment, efectuà un donatiu a Felip V de 50.000 doblons (Vallés 2002: 327 i 356-358). Com és fàcil de preveure, aquestes despeses bèl·liques deixaren les butxaques dels veïns exhaurides i les finances municipals en estat de fallida.

El corsarisme barbaresc: pànic permanent i grans despeses defensives

Els atacs de corsaris algerians (manifestació tangencial de la gran pugna entre els imperis otomà i Hasbsburg pel domini de la Mediterrània) constitueixen un bon exemple per posar en relleu la importància assolida a llarg termini per algunes catàstrofes potencials, que s'hi mantenien latents durant generacions, la qual cosa no impedí que fossen percebudes com una amenaça vital i permanent. El litoral valencià patí després de 1492 escomeses de poca entitat facilitades per la col·laboració de mudèjars de la terra. La primera gran acció corsària fou el barreig patit per Cullera del 30 d'agost de 1503, quan una flota de 16 vaixells i més de 600 atacants saquejà la vila i s'emportà captius entre 130 i 200 veïns (Díaz 1988). Es tracta d'un episodi puntual, ja que la resta d'intervencions corsàries seguiren dirigint-se contra pescadors o mariners que vorejaven el litoral o es limitaven a recollir moriscs i endur-se'ls. Però els cristians experimentaren un pànic intens durant la primera meitat del segle XVI per por a patir el desembarcament d'un gran exèrcit turc auxiliat pels barbarescos i els mudèjars-moriscos. S'organitzaren milícies defensives sufragades pels municipis.⁷ Es revisà el sistema de vigilància del litoral. I les fortificacions ubicades en una franja que arribava fins a 30 km terra endins foren reforçades. L'assalt d'una gran flota de 27 naus, comandada per Dragut, a Cullera, el 25 de maig de 1550, tornà a fer saltar totes les alarmes (Pardo 2000). Provocà la construcció d'un centenar de torres de guaita espargides per tot el litoral valencià que costaren més de 100.000 lliures, finançades amb un nou impost sobre la seda (Requena 1997: 94-103). Fins a meitat del segle XVII,⁸ l'únic gran

6. Peris 2011: 139.

7. Com l'armament dels gremis de la capital que impulsà les Germanies o la Nova Guarda de la costa creada l'any 1527 (García Cárcel 1981).

8. Quan la creació d'una gran flota reial que tenia com base els arsenals de Cartagena i Cadis liquidà definitivament el perill corsari.

atac corsari fou el saqueig de Calp, a la comarca de la Marina Alta, el 1636 (Requena 1997: 11-12). Però les poblacions de la Ribera seguiren experimentant el neguit de patir atacs corsaris. Els municipis continuaren enviant soldats i finançant el sistema de vigilància. Fins i tot l'estructura de poblament seguí caracteritzant-se per deixar deserts els primers quilòmetres a la vora de la mar; en part pel flagell palúdic, però també pel pànic a que hi arribassen «moros en la costa».⁹

Els efectes catastròfics de la militarització i les guerres llunyanes

No calia ser escenari bèl·lic per patir els estralls de la guerra. Entre les dècades centrals del segle XVII i meitat del segle XVIII la monarquia hispana mantingué una guerra quasi constant que es desenvolupà al nord de la península o en territoris italians (Tilly 1992; Andújar 1999). Els efectes devastadors es feren sentir sobre la població riberenca amb intensitat. El nombre de morts i la depredació econòmica patida multiplica per molt la soferta durant les Germanies o la Guerra de Successió, tragèdies agudes però breus. La guerra esdevingué, des de 1635, un fenomen estructural que fetejà la societat riberenca en forma de lleves de soldats pagats pels municipis, serveis econòmics subministrats per les institucions regnicoles i els consistoris, així com el deure d'allotjar tropes.

Estar compeltats a mantindre un gran exèrcit permanent —aportar soldats i diners— significà una gran tragèdia comunitària. Infinitat d'economies familiars patiren pèrdua de força de treball (fugitius per no ser reclutats, homes servint com a soldats, morts, mutilats) i unes tributacions oneroses, efectes socials negatius que es mantingueren any rere any i generació rere generació. Per aquest motiu, sobta que aquest fet cabdal no figure entre la nòmina de catàstrofes que afectaren les societats d'Antic Règim i a penes es considere a l'hora d'explicar l'esclat d'unes crisis determinades.

Les creixents exigències militars motivades pel llarg conflicte amb França (1635-1693): lleves de soldats, allotjament de tropes i «donatius»

Els exèrcits estaven integrats, en temps medievals, per hosts feudals i milícies urbanes que actuaven durant temporades curtes per fer compatible la guerra amb els treballs ordinaris. En canvi, durant l'Antic Règim el nombre de soldats es multiplicà a cada generació. Si el 1492 hi havia 20.000 soldats al servei de la corona, el 1630 ja eren 300.000, als quals cal afegir les milícies locals o les del regne (Tilly 1992: 125). Els mercenaris estrangers (alemanys, irlandesos, suïssos), als quals calia satisfer una soldada, esdevingueren una peça clau dels exèrcits (Andújar 1999). També hi havia voluntaris que commutaven sentències judicials d'anys de presó a canvi de servir com a soldats durant un cert temps (Ribes

9. Peris 2009b: 479-515 i 2011: 91-105.

1987b: 146-152). I els municipis estigueren obligats des de 1635 a executar la quota que els corresponia en les lleves forçoses de *vagues*, enrolant com a soldats homes d'entre 18 i 50 anys, així com a aportar diners per mantindre-los actuant com a tropa.¹⁰

El règim foral valencià limitava la capacitat de la monarquia per exigir recursos militars, de manera que, fins a la meitat del sis-cents, impedí reclutar soldats o recaptar diners per a les guerres que es desenvolupaven més enllà de les fronteres del regne.¹¹ Però amb el projecte d'Unión de Armas del comte-duc d'Olivares (1626) tot començà a canviar. Disposà que 2.000 valencians sortiren per participar en les guerres del rei. Encara preveia eximir els pobres i que els diners es recaptaren de manera progressiva —«per escales»—, de manera que els rics foren qui més aportara. La idea que els valencians contribuïren a sostindre l'imperi reeixí, però la fórmula per finançar-la no. Les creixents despeses militars es repartiren per municipis. En cada poble, el consistori podia prorratejar-les entre el veïnat mitjançant derrames teòricament igualitàries, però l'elit aconseguia eximir-se'n. La fórmula habitual consistí a crear cises sobre el consum que castigaren les butxaques dels que no podien autoabastir-se ni al·legar cap exempció. A tall d'exemple, Alzira decidí l'any 1649 imposar una cisa del vi, part de la qual s'havia de destinar al «gasto de les levas de los soldados y servicio de sa magestat» (Arxiu Municipal d'Alzira [en endavant AMA], 03/144, 37v-46r i 239r-241r).

El 1636 es reclutà a la força un miler de vagabunds i treballadors temporers. L'any següent, foren 2.000 els milicians mobilitzats, novetat que provocà cert malestar i l'aparició de fórmules per evadir-se d'obligacions militars. Els pobres no tenien altra opció que fugir, la resta s'eximia o subministrava substitut.¹²

Castelló de la Ribera —una vila amb 230 cases— hagué d'enviar, l'any 1638, 14 soldats a Fuenterrabía que costaren al municipi 560 L, així com 6 soldats per formar el terç del regne. L'any 1639 s'exigiren soldats i els diners per mantenir-los, de manera que a Castelló li pertocà aportar 19 soldats i 779 L, cosa que provocà certs avalots. La revolta catalana (1640-1652) dugué la guerra fins a la frontera valenciana, la qual cosa facilità obtindre més diners i soldats amb aportacions extraordinàries per tal d'evitar esdevindre escenari bèl·lic. Castelló hagué d'aportar en 1640 tres soldats d'infanteria (90 L) i enviar una esquadra d'11 milicians a defensar la comarca de la Marina, amenaçada per la flota francesa (50 L). L'any 1642 s'exigiren 11 homes per una campanya de 10 mesos, amb un cost de 500 L per a la hisenda municipal (Martí 1987: 462).

En 1644 les autoritats regnícoles enviaren 1.200 soldats valencians a defensar Lleida, 1.000 a Tarragona i una guarnició a Tortosa; a més, els pobles ubicats a la vora del camí reial es veieren obligats a allotjar tropes (Guia 1980: 34-40).

Les Corts de 1645 començaren a institucionalitzar les aportacions bèl·liques. El regne s'obligà a proporcionar 1.200 soldats que combatrien durant sis campanyes de vuit mesos, la qual cosa comportava una despesa de 57.000 L anuals (AMA, 03/144). L'any 1649, la Jun-

10. Peris 2011: 109-120 i 125-148.

11. Per exemple, Alzira es negà l'1-XI-1393 (invocant els Furs i privilegis particulars) a enviar els 22 ballesters que el batlle general exigia per a l'expedició contra Sardenya (AMA, 011/85).

12. Peris 2011: 104-105.

ta d'Estaments era conscient que els pobles sofrien «intolerables treballs, desdiches [...] y gastos, així per rahó dels servicis y llesves [...] com per lo rigorós contagi, que ha deixat tan exhaustes, llastimades y afligides casi totes les ciutats, viles y llochs» (Navarro 2003: 61-62). Però això no impedí mobilitzar la Milícia Efectiva del regne. Alzira, vila de 700 cases, hagué de subministrar 86 soldats. Trenta dels sortejats enviaren substitut («soldats que van llogats», «han donat ome per son conte»); i malgrat que la condició de pròfug es castigava amb 200 lliures i tres anys de galeres o la pena de mort, 29 dels convocats —una tercera part— no acudiren o desertaren (AMA, 03/144: 262r-264r).

La càrrega més protestada foren els feixucs allotjaments de tropes en trànsit des de la Manxa cap a Catalunya. Podien repartir-se per les cases —la qual cosa generava gran malestar— o encarregar-se'n el consistori i repercutir despeses sobre la població en forma de deute censal o nous tributs. Alzira aprovà l'any 1649 imposar una cisa del vi del 12,5% per sufragar l'allotjament de tropes («per al servici de sa Magestat [...] y soldats que.s donen per a la defensa del regne»)¹³ En anys posteriors s'incrementaren les existents o se'n crearen de noves (del pa, de la carn, de la mercaderia, etc.).¹⁴ La monarquia emprà la coerció arbitrària d'allotjar tropes per obtindre serveis monetaris que es qualificaven de *donatius voluntaris*. Els municipis que en concedien s'hi lliuraven; en canvi, els renuents havien d'allotjar soldats.¹⁵ Les elits locals exhibiren tota mena d'exempcions per lliurar-se'n, de manera que els costos de mantindre l'exèrcit del rei requeia sobre esqueses humils (AMA, 11301/I, 1, 102r-102v).

Des de 1652, els escenaris bèl·lics encara estigueren més allunyats, però això no impedí que les exigències bèl·liques s'incrementassen.¹⁶ L'any 1684, quan 16.000 francesos assetjaren Girona, a la gent de la Ribera se li requeriren més *donatius*, aportar soldats i allotjar tropes. A Alzira, per exemple, li exigiren 247 lliures i 4 soldats «eo la cantitat que importaran» (AMA, 11301/I, 1: 48r-48v).

L'allotjament de tropes de cavalleria durant els anys 1685-1689 permet constatar l'intens malestar que provocava aquest tipus de càrrega. Servir en l'exèrcit del rei o en el terç mobilitzat pel regne sols pertocava als sectors més pobres, i les exigències econòmiques que implicaven eren assumides per la hisenda municipal i repercutides sobre el veïnat en

13. «Per a que les responsions, servici de sa Magestat dels soldats y càrrechs de aquella se puguen pagar, fonch [...] determinat que lo cànter del vi sia rebaxat de una mija quarta» (AMA, 03/144: 37v-47v). L'any 1650, Alzira allotjà «un capità de cavalls ab vint y quatre soldats, als quals se'ls dona [...] a cascun cavall almut y mig de sevada cada dia y als soldats dotze llits y dos reals» (AMA, 03/144: 239r-241r). El consell municipal, «a fi y efecte de llevar les molèsties que sentirien los particulars [...] si anasen alojats per les cases», acordà que el consistori assumiria el deure, finançant-lo amb una col·lecta en la qual cada veí pagaria —segons patrimoni— entre 4 i 12 sous (AMA, 03/144: 328r-330r).

14. Peris 2011: 259-265.

15. El 1679, el virrei sol·licità a Alzira un *donatium* de 230 lliures a canvi del compromís que «los soldats que estan alojats [...] los faran eixir». Com que la tresoreria municipal estava exhausta, el consell general de l'1 de juny de 1679 decidí que els diners es recaptaren «dels sis diners que estan imposats en cascuna lliura de carn» (AMA, 11301/I, 1: 8v).

16. per evitar el tràngol que els soldats foren repartits per les cases, el municipi d'Alzira assumí, el 1678, «pagar los soldats que an estat alojats». Gastà 600 L i sol·licità llicència per endeutar-se amb 5.105 L, «les quals se han pres la major part per a pagar los deutes y crèdits [...] en que se havia empenyat per a pagar los servicis que ha fet a sa Magestat» (AMA, 11301/I, 1: 4v).

forma de cises sobre el consum, una càrrega difusa i difícil de percebre, però que incrementava el preu dels queviures. Per contra, allotjar soldats famolencs, despòtics i buscarraons era un contratemps fàcil de percebre i que patia tot el poble. Dues eren les qüestions plantejades cada vegada: decidir si la hisenda municipal assumia la despesa o si els militars es repartien per les cases, així com frenar l'allau d'exempcions que pretenien els sectors acomodats.¹⁷

La dècada de 1690, Alzira hagué de concedir ajuts extraordinaris a Carles II. Allotjà un terç de 700 soldats el 1692, els cavalls dels quals pasturaren lliurement durant uns quants mesos per horta. El consell del 2 de juliol de 1693 acordà donar 1.000 lliures «per a socorros a Cathalunya, per rahó de les amenases del francès» (AMA, 11301/I, 1, 144r-145r). El 29 de juny de 1697, Alzira (en resposta a la carta del virrei en la qual demanava «que es replegue tota la gent que es puga y s'envie [...] per a socórrer a Barcelona [...], que stà citiada del francès) oferí 40 soldats o 1.000 lliures (AMA, 11301/I, 1, 182r-183r).

Les renovades exigències per sustentar guerres al segle XVIII

Els borbons multiplicaren les exigències militars durant el set-cents. Primer ho feren per cloure la Guerra de Successió; després, per impulsar la política *irredentista* a Itàlia, que sols tenia com a objectiu conquerir regnes per situar-hi els fills de Felip V.¹⁸

Alzira hagué de suportar els primers anys de la Nova Planta una guarnició estable que controlava el pas del Xúquer, allotjar tropes en trànsit pel camí Xàtiva-València¹⁹ i destinar bona part de la tributació exigida a mantindre estols militars. El 4-II-1710, les autoritats, sabedores que l'oligarquia s'eximia de pagar («la injusticia que [...] se haze a los pobres en la repartición de quartel de invierno, obligándoles a contribuir más de lo que les toca, por eximirse vuestras mercedes, parientes y amigos»), ordenaren als regidors esmenar l'abús (AMA, 151/I: 35r). Fou habitual amenaçar amb tropes per recollir la part impagada. El 4 de novembre de 1711, Alzira rebé un ultimàtum per tal que satisfera a «la thesoreria de la Guerra [...] todo lo que se deviere [...], antes de pasar a las rigurosas execuciones milita-

17. En el llibre de *Manual de Consells* de 1649-1652 encara s'expressa la resistència a concedir exempcions: no «pot eximir-se de contribuir [...] persona alguna [...], encara que [...] sien eclesiàstichs, familiars y oficials del Sant Ofici [...], soldats de la Costa, del Batalló y qualsevol altre genero de exempts [...] Tots] han de contribuir [...] per ço que la defensa és de tots» (AMA, 03/144, 239r-241r). Des del darrer terç del segle XVII, però, els motius d'exempció es multiplicaren. L'any 1679, Baptista Domingo reclamava estar exempt d'allotjar soldats a causa de ser el recaptador del dret de peatge (ACA, CA, SV, lligall 920); M. Hernandis pretenia el mateix per ser «músico de corneja» en l'arxiprestal alzirenya (AMA, 151/I, 34). L'any 1689, la qüestió central era evitar el gran nombre d'exempcions que pretenien els insaculats (AMA, 11301/I, 1, 102r-102v). El 1790, Ignasi Espanya insistia que no el podien obligar a allotjar soldats «sino en los casos de precisión y en que los den los nobles y oficiales de justicia»; el motiu al·legat era ser l'encarregat «de un estanquillo de naypes» (AMA, 151/I, 88).

18. Peris 2011: 121, nota 156.

19. Els pocs veïns del Pujol, llogaret del terme d'Alzira, es queixaven el 28-III-1737 que «por estar este lugar tan lleno de soldados [...], con tantos mulos que no dejan ierba en los campos, ni tenemos para los propios de el lugar que comer, siendo ellos primeros, aunque no quede otra cosa» (AMA, 151/I: doc. 57).

res» (AMA, 151/I, 36). El 3 de desembre, l'autoritat militar ordenà recaptar diners per a les tropes aquarterades amb l'amenaça d'allotjar soldats en cas de no fer efectiva la quota assignada.²⁰ El 13 de maig de 1717, es presentà a Alzira «un alférez con una partida de ocho cavallos del regimiento de Flandes» a exigir 1.393 L de l'equivalent dels quatre mesos anteriors, al qual les autoritats alzirenyes suplicaren una pròrroga de 20 dies per evitar que els veïns morosos es veïeren obligats a malvendre la seda (AMA, 151/I, 39).

Des que s'implantà l'onerós equivalent l'any 1715, contemplat com una modalitat de repressió contra els vençuts en la Guerra de Successió (Romeu 1981), la tibantor antifiscal fou extrema en molts pobles de la Ribera del Xúquer. Però fins i tot en aquest context tan autoritari es mantingueren les mateixes consideracions estamentals en favor de l'elit rica i poderosa que s'havien anat practicant a bastament en l'època foral. El despòtic corregidor O'Ronan exposà, el 3 de novembre de 1722, que Alzira estava «atrasada en las cobranzas de equivalente y real de la sal», i com havia aconseguit cobrar de la majoria de veïns «con unos apremios suaves, [...] una grande porción», puix que «todos los pobres posibilidados y los medianamente acomodados han pagado ya», tot i que encara hi havia alguns propietaris benestants que arrossegaven deutes de cinc anys («quedan porciones cresidas a cobrar de algunos cavalleros y personas de distinción», als quals no podia «con decoro, apremiarlos con soldados, como a los demás» (AMA, 11301/I, 5, 23v-24v).

Però els esdeveniments anaren molt més enllà del que podia resultar previsible en el context tan repressiu com foren els primers anys de vigència de la Nova Planta. Enrique Giménez López informa que a Alzira es produí, per sorpresa, un avalot antifiscal l'any 1725, quan arribà la notícia que es tornaven les propietats confiscades als austriacistes. La gent es llançà al carrer cridant «Viva Carlos III, mueran los castellanos y los gabachos», i fins i tot proferint insults contra Felip V. El corregidor es mostrà impotent per frenar el descontent. Atemorit davant la possibilitat que esclatara un motí, i sense poder disposar de tropes, optà per no prendre mesures repressives «por haber concurrido [...] un tropel incomprendible de gente en quien no se podía hacer distinción». Tampoc s'atreví a recaptar l'equivalent perquè implicava «un riesgo de sedición», ja que per desmobilitzar «a un pueblo movido con tales esperanzas no puede bastar la razón, ni aún la autoridad, sin la fuerza, mayormente habiendo [...] algunos [...] resueltos a defenderse con la fuerza» (Giménez López 1999: 93-95).

Els avalots de la dècada de 1760 provocaren gran alarma entre les autoritats polítiques. Des d'aleshores, els oficials de la monarquia borbònica estigueren molt alerta per evitar que les conjuntures crítiques que tant sovintejaren en les darreries de l'Antic Règim esdevingueren aldarulls o revoltes organitzades. Una de les moltes vies d'actuació enllestides

20. La finalitat militar dels tributs exigits per la corona s'explicita en el preàmbul d'un escrit en el qual s'argumenta sobre la necessitat de crear l'impost de l'equivalent (11-XI-1712): «Siendo [...] preciso al Rey [...] mantener sus ejércitos a toda costa luzidos, fuertes y numerosos, para conseguir en las presentes negociaciones de la paz los partidos que puedan ser más útiles y ventajosos [...]; y siendo el [...] fundamento para conseguirlo la exacción de los medios más prompts para la [...] puntual paga de las tropas, y no habiendo [...] otros que los que puede producir una nueva general contribución [...]» (AMA, 151/I, doc. 37). Una part important —1.393 L— de l'equivalent pagat per Alzira l'any 1717 es destinà a «la fundición de la artillería» (AMA, 151/I, doc. 39).

consistí a calibrar les possibilitats tributàries de cada poble per tal de no superar el límit a partir del qual era possible que el malestar generés protestes. Per això fou habitual que les autoritats municipals de les zones afectades per adversitats climatològiques remeteren a la Secretaria d'Hisenda memorials en els quals s'exposaven els efectes de les calamitats climàtiques patides i sol·licitaven mercès que feren sostenible la situació (Alberola 1999).

A partir de l'any 1771, es feu una passa més i les reclutes anuals massives de fadrins esdevingueren rutinàries. S'obligà a actuar com a soldat els homes d'entre 17 i 40 anys durant períodes compresos entre tres i vuit anys. Dos aspectes del procediment de reclutar mereixen ser remarcats. El primer és que la quota assignada a cada municipi es podia cobrir amb tants «vagues» com es poguera i sols la resta se sortejava (els 46 soldats que pertocaven a Alzira l'any 1776 es cobriren amb 32 «vagues» i 14 quintats).²¹ Aquest criteri impulsà a catalogar com a «vagues» transeünts i immigrants per tal de lliurar de la condició de soldat els membres de famílies arrelades en la comunitat local. L'altra idea a destacar és l'altíssima proporció de potencials soldats declarats inútils. Per exemple, a Castelló de la Ribera, de 387 homes en edat militar sols 29 foren declarats aptes, mentre que la resta se'n lliuraren, la majoria per no assolir la talla mínima exigida (Ribes 1987b: 146-148).

Crisis fulminants a causa de guerres properes i crisis acumulatives provocades per l'obligació de mantenir l'exèrcit reial

La manifestació més immediata i evident de les guerres són les morts violentes, la majoria de les quals en actes de repressió sobre civils. També resulten òbvies les destruccions i els robatoris que acompanyaren les campanyes bèl·liques, tant en pobles com en l'espai agrícola adjacent, que patí la tala d'arbrat —moreres, oliveres, garrofers— per guanyar visibilitat i la destrucció de collites de cereals per rendir mitjançant la fam els que s'hi resistien.

Una seqüela social molt important i duradora de les guerres —però gairebé oblidada— foren les nombroses alienacions de jurisdicció i rendes en favor de nobles en recompensa als serveis militars prestats. A la Ribera s'hi poden esmentar nombrosos exemples medievals.²² Un cas tardà és el nomenament de Cristòbal Moscoso (el militar que conquerí la Ribera pels borbons), l'any 1709, com a senyor de Cullera i l'Albufera, mutació social i política de màxima rellevància que empitjorà les condicions de vida de les famílies d'aquest poble:

[...] en atención a los [...] servicios [...] militares] que concurren en vos, don Christóval de Moscoso [...], huve por bien de hazeros merced de la villa y marquesado de Cullera [...], amb la] jurisdicción anexa del señorío de la Albufera [...], con todas las regalías y privilegios de jurisdicción civil y criminal [...] Ara, he resolt] que también os tengo concedidas las [...] rentas reales de Cullera [...] y gozáis [...] del quinto de la pesca de la [...] Albufera [...], y] que la nueva imposición hecha a los habitantes [...] quede a favor del señorío (cit. Piles 1979: 445-448).

21. Peris 2011: 130.

22. Peris 2011: 142.

L'impacte de l'obligació de sostindre un exèrcit reial permanent fou radicalment distint per a les elits benestants i per als pobres. Per als rendistes, ser oficial de les milícies del regne o de l'exèrcit del rei fou una via d'ascens social que comportava privilegis. La dura vida de soldat quedava reservada als pobres que no disposaven de diners per pagar un substitut ni lliurar-se subornant a qui calguera amb tal de ser declarat inútil. És el que esperava als joves desarrelats i rebels —molestos per a l'elit local—, i als homes malfeiners o alcoholitzats, els quals acabaven tipificats com a «vagues».

Per al conjunt de la societat, mantindre l'exèrcit reial significà haver inflar el deute censal dels municipis. Per exemple, les 47.000 lliures encaixades pel municipi d'Alzira el 1634 comportaven una càrrega de 2,8 L per veí i any; mentre que en 1693, les 150.000 L equivalien a una taxa 11,8 lliures.²³ Haver de pagar les pensions dels censals (la principal modalitat de deute públic municipal) obligà a multiplicar la tributació indirecta que patien els veïns —cises sobre el consum— i encarí els productes alimentaris.

Com que no sempre es pogueren satisfer amb puntualitat les pensions censals als creditors, els veïnats morosos patiren confiscacions. Algemesí experimentà a meitat del segle XVII estretors que tenien molt a veure amb els esforços realitzats per sustentar les guerres:

Taula 2
Evolució de la càrrega del deute censal municipal
(Alzira, 1590-1799, lliures per veí i any)

Capital censal encaixat		Volum de població		For de la pensió anual	Lliures de pensió censal per veí i any
Data	Lliures	Nº veïns	Data		
1590	29.536	834	1609	5,6 %	1,9
1614	30.000	< 834	1609	5,6 %	> 2,0
1634	47.000	> 841	1646	5,0 %	< 2,8
1678	132.820	< 632	1692	5,0 %	> 10,9
1693	150.000	632	1692	5,0 %	11,8
1700	140.000	854	1712	5,0 %	8,2
1730	135.320	1.494	1730	5,0 %	4,5
1751	113.766	< 2.010	1768	3,0 %	> 1,7
1787	69.008	2.194	1787	2,5 %	0,8
1791	50.247	2.194	1787	2,5 %	0,6
1799	50.298	2.194	1787	2,5 %	0,6

Font: Elaboració pròpia a partir d'AMA, 020/88; 2410/10; 0420/77, 78, 79 i 85; 2110/1; 151/I, 91; 17/I, 168; 2414/11 i 20; Arxiu Corona d'Aragó, Consell d'Aragó, Secretaria de València [citat com ACA, CA, SV], lligall 933.

23. Peris 2011: 277-278.

[...] por la [...] falta de cosechas [... així com per], los cortos caudales de sus vezinos [...] no] bastan al desempeño de los alojamientos, que en las últimas ocasiones han importado 3.314 libras, ni a los servicios en que [...] ha] concurrido, contribuyendo en 4.809 libras, que todas se [...] pagan de [...] pechos y tasas que se han impuesto, ni a la [...] asistencia de los continuados vagajes y pasajes que cada día se ofrece dar a los capitanes, oficiales y soldados [...], por ser camino real, que importan lo menos mil y quinientas libras cada un año (ACA, CA, SV, lligall 923).

Aquesta vila es planyia de les execucions que efectuaven els creditors censalistes sobre béns de particulars i demanà al Consell d'Aragó que prohibira empenyorar la llavor per sembrar, les cavalleries per treballar o els llits on descansar.²⁴ Guadassuar també hagué d'impetrar l'empara reial enfront els censalistes l'any 1675. Les raons argüïdes són les que es repeteixen en un fum de memorials: saturació censal, fugida de veïns i el rerefons que una part substancial del deute municipal s'havia encaixat per mantindre l'exèrcit.

Els municipis actuaren com a intermediaris fiscals de la corona, finançant l'exèrcit a canvi d'endeutar-se amb censals i cobrar cada vegada més cises als veïns. Haver de mantindre un gran exèrcit permanent també forçà a multiplicar els impostos reials durant el set-cents. Les peites forals foren reemplaçades per l'*equivalent* des de 1715, un impost molt més feixuc (autèntica represàlia fiscal aplicada amb l'excusa de la militància austriacista)²⁵ que els municipis riberencs havien de pagar a un destacament militar concret.

A mesura que els tributs augmentaven, l'afany per beneficiar-se de diverses exempcions fou major. El clergat sempre gaudí d'una gran immunitat en cises, pontatge i altres tributs. Qualsevol contribuïent mirà d'assolir la màxima franquícia tributària, aollint-se a qualsevol motiu de dispensa, estamental o individual: ser «hidalgo de bragueta» (pare de 12 fills), novençà, familiar de la Inquisició, ciutadà —rendista—, llicenciat universitari, etc.²⁶ El canvi de domicili a un altre poble amb una tributació més suau fou una estratègia evasora que ja s'emprava a l'inici del segle XVII i que es practicà a bastament en el set-cents. Així, «les famílies més granades y hacendoses» de Castelló de la Ribera se n'anaven «als pobles circunvehïns a mudar son domicili» l'any 1617 (Martí 1987: 461-462). I el 1642, quan el consell de l'Alcúdia exigia feixucs impostos als veïns, els jurats reconeixien no poder compel·lir «a pagar les taches a alguns particulars [...] que se n'havien anat a viure a altres parts» i començaren a negociar «ab aquells, contentant-se de cobrar les taches, que ls repartien molt menys del que tocava», per tal que s'hi tornaren a aveïnar (Vallés 2002: 297). Quatre generacions després, l'elit alzirenya seguia emprant la mateixa tàctica per aconse-

24. Devia més de 90.000 «ducados, de donde se les sigue a los particulares [...] estar vezcados con infinitas ejecuciones, con las que les sacan [...] por prendas las cavalgaduras y adreços de labranza, y el trigo y demás granos que tienen para sembrar, y aun la cama» (ACA, CA, SV, lligalls 872, doc. 89 i 879, doc. 81).

25. Romeu 1981.

26. Jaume Magraner es negà a satisfer el ral per cànter que pagaven la resta de colliters (AMA, 151/I, 5, 6-XI-1677). L'any 1682, pretengué que «segons lo fur 23 de les Corts de l'any 1604, los pares de dotze fills poden [...] negociar per tot lo [...] regne fins [...] 3.000 L] cascun any, franques de tots drets [...], despachant-les per menut» i oferí pactar amb Alzira que «donant-li una competent quantitat cascun any se abtinga de negociar en dita vila [...] y quedara franch de les sisses» (AMA, 11301/I, 1, 24r).

guir una hisenda infravalorada i rebaixar l'equivalent que calia satisfer mudant el domicili a Carcaixent —a tres quilòmetres de distància—, amb el resultat que «cinco de los vezinos más acomodados de esta villa» s'havien aveïnat allí «ajustándose antes con los regidores de ella [...] con una cosa muy módica» (AMA, 151/I, doc. 39).

La rellevància cabdal de les múltiples catàstrofes antropogèniques

A més de les calamitats amb un fort component natural (climàtiques, etc.), les més ben estudiades, abundaren les catàstrofes d'origen antròpic. Cal fer esment de fenòmens com els exilis i les crisis comercials, financeres o de subsistència.

L'**emigració forçada** de la població mudèjar i morisca cap al nord d'Àfrica durant tot el segle *xvi* i inici del *sis-cents* culminà amb el decret d'expulsió de 1609, que afectà un terç de la població valenciana i la meitat dels habitants de la comarca estudiada. Constitueix una catàstrofe d'una magnitud tan considerable que mereix figurar en un lloc ben preeminent entre el repertori, per la intensitat de la crisi que suscità. Més enllà de la tragèdia de la població que la patí, la repoblació dels territoris afectats resultà lenta, difícil i complexa.²⁷

Les **crisis comercials** afectaren amb intensitat i freqüència una economia com la riberenca que es basava en intercanvis molt fluids, amb fluxos marítims fonamentals que permetien l'arribada de productes deficitaris —blat, vi i oli— i facilitaven l'exportació d'arròs i seda.²⁸ De vegades, la crisi esclatava arran del bloqueig marítim provocat per la intensificació de la pirateria barbaresca i el perill turc (Díaz 1988; Pardo 2000). Efectes més catastròfics tingué la circulació pel litoral d'una flota enemiga (com durant la Guerra de Successió), que provocà l'enfonsament de les exportacions i la interrupció de l'arribada dels queviures que cobrien el dèficit d'aliments bàsics, amb el subsegüent increment dels preus frumentaris (Pérez Aparicio 2007). Un simple canvi en la política econòmica de la monarquia provocava la misèria d'amplis sectors de la població riberenca,²⁹ com ho palesen els decrets que prohibiren exportar seda a meitat segle *xviii*, glosats per l'il·lustrat Gregori Mayans: «los cosecheros de [...] seda están pobrísimos i sin esperanza de remedio mientras dure la prohibición de sacar seda de España, porque antes les anticipavan dinero por la seda [...]. Ahora no hallan quien les fie» (Mayans 1976: 82-83). La millor resposta a la vulnerabilitat inherent al negoci seder consistí a practicar la diversificació productiva, com recomanava

27. Resulta eloqüent de les dinàmiques socials, ja que s'efectuà amb uns paràmetres bastant igualitaris, però un parell de generacions després la polarització social tornava a ser notable (Ardit 1993, I: 33 i 175-250; Benítez 2001; Peris 1991; 2002: 47-60).

28. La Ribera arribà a produir quasi la mitat de la seda valenciana o dues tercers parts de l'arròs segat en tot el regne (Peris 2003: 79-131 i 213-223; 2004a; 2004b: 370-371).

29. Les expectatives de preu de la seda en els mercats internacionals condicionaven el valor de la fulla de morera, puntal de l'economia riberenca, i provocaven l'enorme variabilitat dels preus. A l'Alcúdia acostumava «valer a diversos preus, e açò és conforme les anyades y los cuchos [...], ço és, hun temps barato, altre car y algunas vegades donada» (Vallés 1985: 26).

l'il·lustrat riberenc Vicent I. Franco al final del set-cents: «la incertidumbre de esta cosecha [...] es la ruina de los pueblos que la cultivan como cosecha principal [...]; desgraciado el pueblo que fia su fortuna a la incertidumbre de este insecto».³⁰

Les **crisis de subsistència**,³¹ tan habituals a l'Europa de l'Antic Règim, no assoliren a la Ribera la mateixa cruesa que tingueren a l'interior peninsular. Aquesta situació favorable s'aconseguí en part gràcies a la diversificació productiva del sistema agrari d'horta, que afegí als cereals medievals —el blat i l'arròs— la dacsca americana —el blat de moro— i unes quantes hortalisses des de final del segle XVI.³² També gràcies a la facilitat per importar *blat de mar* procedent d'altres zones peninsulars i de territoris italians o dels ports bàltics.³³ Les pitjors crisis econòmiques patides a la Ribera durant els segles XVI-XVIII no foren les típiques de subproducció agrícola, ocasionades per estralls climàtics, sinó les especulatives, de caire comercial i financer.

L'**enfonsament del crèdit censal** al principi del segle XVIII empitjorà les condicions de vida d'una ampla majoria de veïns. L'entitat de la usura havia minvat a mesura que els censals i el negoci seder prengueren volada durant els segles XV, XVI i XVII.³⁴ Els censals *morts* foren un crèdit barat i favorable, ja que no establien cap termini per tornar el capital sinó que ho deixaven a conveniència del deutor. Les autoritats reials ordenaren reduir les pensions en 1614-1622 fins a un màxim del 5%, normativa que provocà el descrèdit momentani dels censals (Ardit 1993: 187). Una pragmàtica de 1750, que rebaixà l'interès màxim al 3%, acabà per enfonsar aquesta fórmula de crèdit.³⁵ El desprestigi censal i les crisis sederes provocaren, ja en el set-cents, un rebrot de l'activitat usurera i d'altres modalitats feixugues que perjudicaren els camperols endeutats. Els sectors amb disponibilitat de capital giraren els ulls cap a la compra de terres i l'arrendament dels camps com a modalitat inversora preferent.³⁶ Gregori Mayans comentà que el crac censal provocà «gravísimo i universal daño de la nobleza i del estado eclesiástico que tenían en ellos sus riquezas», així com «de los labradores, que logravan un fácil medio para salir de sus necesidades a poca costa [...]. Ahora el remedio de sus necesidades son las usuras que los consumen». L'auge de modalitats de crèdit usurer protagonitzat per la burgesia mercantil ofegà la fràgil economia de moltes famílies «que, por lo común, no tiene siempre dinero para pagar de contado lo que compra, lo toma fiado con un interés excesivo, lo que le aniquila» (Mayans 1976: 4). El desprestigi censal contribuï a la desposseïció camperola, arruïnant en cosa de dues o tres generacions multitud de famílies llauradores i transformant els seus

30. Cit. Ribes 1987a: 132. A meitat segle XIX, «el pobre colono, con el producto de la hoja de la morera, sacaba para satisfacer el arriendo de las tierras, y le quedaban las cosechas de trigo y maíz [...] para dar un pedazo de pan a sus hijos» (Bosch 1866: 256).

31. Que sols en part hom pot atribuir a calamitats climàtiques, ja que és ben conegut que l'acaparament i l'especulació són fonamentals de cara a explicar la fam que patien les classes més desfavorides.

32. Peris 1988; 1989: 35-46, 92-97 i 184-226; 2003: 79-132; 2016.

33. Peris 2003: 173-236; 2004a; 2004b.

34. Peris 2003: 224-237.

35. Peris 1989: 230-256; 1993; 2003: 224-236 i 270-294.

36. Peris 1989: 151-158 i 230-256.

membres de productors autònoms en jornalers. Des de meitat segle XVIII, els rendistes no aspiraven a ser censalistes sinó arrendadors de camps. Ho aconseguiren mitjançant les vendes a *carta de gràcia*, amb un interès real molt superior al nominal i que atorgaven un termini breu per intentar recuperar la propietat empenyorada. El resultat d'aquest canvi inversor³⁷ provocà que mentre que al final del segle XVI una bona majoria de riberencs eren propietaris de l'habitatge en el qual residien i d'un nombre variable de camps, a meitat del set-cents dues terceres parts de la població eren jornalers sense cap immoble propi, la qual cosa entrebancava la possibilitat de constituir una explotació agrícola amb terres arrendades.³⁸

Les catàstrofes sanitàries: epidèmies, pandèmies i malalties ordinàries

Les pestes: una calamitat sobrerepresentada

La catàstrofe sanitària que ha gaudit de més fortuna historiogràfica són les pestes. Com que l'atenció es focalitza en els episodis més greus, hom tendeix a percebre aquesta malaltia contagiosa com a episodis aïllats, quan en realitat sovintejaren cada pocs anys des de meitat del segle XIV. Qualsevol generació conegué durant els segles XVI i XVII alguna pesta, però sols algunes foren particularment greus.³⁹ La que tingué un impacte major fou la dels anys 1647-1652 (que aprofundí els efectes nocius de la guerra i la crisi de subsistències en marxa), tot i que les seues seqüeles foren molt menys dramàtiques a la Ribera que a les ciutats de València i Oriola.⁴⁰ Originà memorials, com la *Relación de lo sucedido en esta villa de Carcagente desde el día que començó el contagio* i nombrosa documentació municipal, com ara el *Quadern de diversos actes y negocis concernents y respectants al mal y contagi de la vila de Alzira de l'any y juraderia de 1648 en 49* (AMA, 03/143) i el *Memorial de totes les persones que són mortes del mal de contagi en la vila de Alzira y ospitals de Xixara y Santa Barbera* (AMA, 03/144, 524r-542r). Fou una malaltia de primavera-estiu que va fer duplicar o triplicar la mortalitat ordinària durant algun any solt. A remarcar el notable biaix social de les pestes. A Alzira, la vila murada (a la qual sols s'hi podia accedir pels dos ponts de pedra, fàcils de vigilar, i hi residien les classes acomodades) moriren l'any 1648 124 persones d'un veïnat de 1.561 (8%), mentre que al raval de les Albuixarres (on residia gent pobra i fou difícil controlar els transeünts) sucumbiren 23 dels

37. Complementat amb les estratègies matrimonials i un model hereditari preferencial (Peris 1992: 84-94).

38. Peris 1989: 63-124 i 230-286.

39. Síntesis fonamentals sobre el context general valencià en Bernat i Badenes (1988) o Ardit (1993: 43-48 i 69-78). A la Ribera destaquen les pestes de 1450, 1467, 1477, 1489, 1494, 1501 i 1509; menor impacte demogràfic tingueren les de 1519, 1523, 1602, etc. (Peris 2001: 149-153).

40. L'epidèmia fou benigna a Alzira. Implicà la pèrdua del 9% de la població front al 17% del regne, el 30% de València o quasi el 50% que s'atribueix a Oriola. Moriren 273 habitants d'un veïnat de 3.046 (Bernat i Badenes 1988: 387; Ardit 1993, I: 42-48; Peris 1990: 214-218).

45 residents (51%).⁴¹ Quan es tracta de les pestes, a més de xifrar el nombre de morts, cal fer esment de la morbiditat i remarcar el trencament de la normalitat econòmica provocada per l'epidèmia, com es documenta a Castelló de la Ribera:

[...] estan los forments sens segar y les andanes sens [...] desembocar lo capell, per no haver en dita vila qui puga acudir a dits ministeris. Persona alguna vol anar [...] per posar en bell dites coses, no obstant se a ofert a donar-les a miches, y no es troba persona alguna que porte les vitualles necessàries per a el sustent dels particulars. Estan [...], ab lo desús dit contagi, morint-se molta gent cascun dia y morint-se de fam.⁴²

El paludisme: la catàstrofe pandèmica més important

El paludisme —malària, febres terciàries—, que tingué una forta incidència en les zones arrosseres, assolí la màxima intensitat entre 1730 i 1790.⁴³ Dita denominació incloïa malalties contagioses com ara tifus, tuberculosi o hepatitis. La seua gravetat fou molt superior a la de les pestes, a causa de la notable persistència cronològica que tingué. No causava morts fulminants, però sí una alta morbiditat. Debilitava les persones i les deixava desvalgudes per fer front a qualsevol altre problema de salut, i provocava la ruïna familiar, ja que dificultava seguir treballant (Llansol 1988: 159-162). A Alzira ja es documenta l'any 1701:

[...] padecen [...] calenturas [... acompañadas de] vómitos, cámaras, sopores y algunos delirios [... La causa son los] arroses que de pocos años a esta parte se hazen, pues de los vapores que se exalan infectan el ayre [... Se] hallan [...] ochenta enfermos y más de ciento convalecientes [...]. Después que se hazen los arrozos [...], se observa [...] enfermedades de tercianas y cuartanas todos los años (AMA, 2241/23, 147v-176r).

L'Informe Caylús de l'any 1752 remarcà l'alta incidència d'aquesta pandèmia i que sols el corrent immigratori permeté sostindre el volum poblacional en les zones on es conreava arròs. A Gavarda indica que en «agosto y septiembre por milagro queda un vecino sano [...]; si no se admitiesen diferentes gentes [...] de otros lugares, ya del todo hubiera quedado despoblado» (Riera 1983: 54-55; Giménez Font 2008: 271-352). El botànic Cavanilles blasma contra el paludisme que es patia en hortes convertides en arrossars:

[Guadassuar]. Por 3.200 cahíces de arroz [...] venden la salud [...] 440 vecinos [...] expuestos a [...] la muerte [...]. Calles enteras se ven con edificios arruinados.

41. A Carcaixent moriren 116 persones els mesos de juny i juliol, amb una mortalitat específica del 58 per mil i despeses municipals avaluades en 5.000 lliures (Fogués 2000: 147). A Alzira hi hagué una defunció diària d'empestats durant l'abril i el maig de 1648 i entre tres i quatre morts diaris durant juny i juliol (Peris 2001: 151-152).

42. Cit. Martí 1987: 172. Fa la impressió que la informació peca d'alarmisme, potser perquè s'instrumentalitzava per obtenir de la monarquia autorització per augmentar el deute censal del municipi que s'havia agreujat considerablement arran d'haver construït la sèquia d'Escalona.

43. Peset 1972; Mateu Tortosa 1987; Peris 2001: 145-149.

[Alberic]: El aumento de vecinos es allí aparente, componiéndose de advenedizos que reemplazan las víctimas sacrificadas al arroz [...]. Cuatrocientas familias había en 1730; entraron [...] más de 500 forasteras y hoy solamente quedan 560.

[Castelló]. Padecen tercianas [...] y casi todos anuncian en su rostro el veneno interior. Viven poco y con miseria, porque les falta la salud y la propiedad de lo que cultivan: así consumen [...] su vida por enriquecer a un corto número de propietarios que viven fuera.

[Pobla-Llarga i Manuel]. Cultivadores de arroz sin salud ni riquezas [...]. Perdida [...] la salud de todos los habitantes para engrosar a quatro ricos y dezmeros [...]; la muerte [...] y las enfermedades [...] son] miradas sin horror y con indiferencia (Cavanilles 1795: 201-203).

Una topografia mèdica escrita l'any 1797, quan el pitjor del paludisme ja havia passat, encara destacà que «padecen con frecuencia calenturas intermitentes, pero más las tercianas [...] espúreas. También las malignas [...]. Beben [...] de las excelentes aguas del Xúcar, sin embargo, muchos pobres jornaleros, forzados por la sed, acuden a la primera que les viene a mano, aunque sea encharcada» (Llansol 1988: 159-162).

Altres malalties poc esmentades que futejaren la població riberenca

Diverses malalties contagioses (verola, xarampió, tuberculosi, tifus o febres de Malta, per exemple) provocaren manifestacions endèmiques i pandèmiques que sols començaren a ser identificades pels metges al final del segle XVIII. L'il·lustrat Vicent I. Franco reduïa l'impacte del paludisme remarcant que de les 15.739 defuncions comptabilitzades a Castelló de la Ribera durant bona part del segle XVIII, «dos terceras partes [...] murieron de sarampión y viruelas» (cit. Ribes 1987a: 92). A Carlet moriren, en 1785 —quan el poble tenia 1.000 veïns—, 184 xiquets de verola (Cavanilles 1795: 166). Les topografies mèdiques subratllen el fort component social. La d'Alberic presenta la tuberculosi com una malaltia de pobres: les «condiciones sociales de las clases pobres [...] y el hacinamiento, influyen poderosamente en la propagación de esta terrible enfermedad» (Anònim 1992: 186).

A aquestes catàstrofes sanitàries cal afegir l'impacte de malalties banals (fàcils de curar amb l'arsenal guaridor de l'època) que provocaren nombroses morts. A destacar l'alimentació inadequada de les criatures quan deixaven de ser alletades o les diarrees estiuenques.⁴⁴ Les descomposicions estomacals resultaven fonamentalment de beure una aigua contaminada pel fem acumulat als corrals o de resultes d'un manteniment deficient del comú on es defecava. L'any 1797 s'indicava que «por la codicia del estiércol, hacen fábrica de él en sus corrales [...], o teniendo unas excavaciones de profundidad de seis u ocho palmos [...], pozos ciegos donde depositan las aguas sobrantes de la casa, y [...] transmiten la infección a las aguas de los pozos» (Llansol 1988: 99-100).

44. Encara en dates tardanes, moriren a Alberic durant una dècada 54 adults i 110 criatures a causa de diarrea (Anònim 1992: 81).

No eren calamitats individuals sinó catàstrofes socials. Afectaven sobretot les classes baixes, a causa d'unes deplorables condicions de vida, amb habitatge, salubritat i alimentació deficientes.⁴⁵ En el cas de l'aigua de boca, les classes benestants la compraven als aiguaders que s'aprovisionaven en fonts muntanyenques o del Xúquer, mentre que la resta s'abastia del pou domèstic o de la sèquia més propera. Aquestes malalties a penes es reflecteixen en la literatura memorialista de l'època i han deixat un rastre esquifit en els arxius, en ser acceptades amb resignació pels coetanis i no merèixer l'interès dels lletraferits. Cal acudir a un gènere tardà, les topografies mèdiques, o als estudis demogràfics, per veure aflorar aquestes catàstrofes que afectaren les criatures de les classes pobres en les zones arrossaires.

Una esgarrifosa mortalitat infantil afectà els nadons i les criatures menors de set anys —els *albats*—, i amb particular intensitat els de famílies proletàries. En el conjunt del País Valencià les taxes de mortalitat infantil se situaven al voltant de 400‰, i en les zones més miserables d'Espanya tot just assolien el 440-590‰.⁴⁶ En les extenses zones arrossaires de la Ribera, poblades per jornalers, les morts d'albats superaven el 545‰ i arribaven a ser del 678‰,⁴⁷ taxa aterridora però que no suscità esverament entre els coetanis⁴⁸ ni ha merescut que la historiografia li atorgue la condició de catàstrofe.

Indicatiu del desolador impacte de la mortalitat infantil és el fet que de 157 morts registrades a Alberic l'any 1757, 119 corresponien a albats (Giménez Chornet 1994: 93). No menys esgarriós resulta el fet que moltes d'aquestes morts no es devien a l'impacte de cap epidèmia que l'incipient sistema sanitari fora incapaç de resoldre. Tenien unes causes ben prosaiques. Sobre una mostra de 1.204 defuncions a Alberic, 164 estaven ocasionades per diarrees estiuènques (13,6%), de les quals 110 corresponien a criatures: «la mayor parte de las defunciones de niños [...] son debidas a la inconveniente nutrición que se da a esas desgraciadas criaturas en los primeros meses de su vida [...]». He ahí la causa de la aterradora mortalidad infantil» (Anònim 1992: 81 i 179-206).

45. Peris 2005a: 145-157. Vicent Ignasi Franco glosà que «qualquier jornalero trabaja todo el día con sola la refacción de una libra de arroz, y otra de pan de maíz, de cevada, centeno, [...] El arroz] mantiene a toda la pobreza, que no puede llevar la carne ni el pescado a los precios tan subidos» (Ribes 1987a: 245). A l'Alzira de 1797, «los alimentos que usa [...] la] parte menos acomodada [...]»: arroz, poca carne, mucho pimiento [...], tomate y, en invierno añaden la cebolla y el ajo. Se consume [...] gran cantidad de pescado salado [...] En] octubre y noviembre [...] los pobres comen muchísimas tencas y anguilas de pésima calidad [...], de que suelen seguirse muchos vómitos [...]. El pan [...] de maíz, aunque es más pesado al estómago [...], admira ver quanto engordan con él los hijos de los pobres y quanto sufren el trabajo corporal los padres» (Llansol 1988: 99). Els habitatges dels jornalers del Romani seguien essent infames en època contemporània: «un centenar de vecinos [...] habitan [...] pocilgas sin aire, sin luz, potentes focos infecciosos» (Vera 1991: 91-94).

46. Ardit 1993, I: 66-67; Bernat i Badenes 1988: 67; Peris 2001: 156-162; 2005a: 30-31.

47. Peris 2001: 141-142.

48. El ritual funerari d'un albat s'efectuava de manera molt diferent al de l'adult. Hom considerava les morts d'albat motiu de joia i se celebraven de manera festívola, amb menjars, balls i música. Els fadrins vigilaven la mare per impedir-li expressar qualsevol aguait d'aflicció, adduint que gaudia de la sort de tindre un angelet al cel que intercediria per la família (Peris 2005a: 30-31).

Les calamitats climàtiques: la modalitat de catàstrofe més ben estudiada

Les riuades del Xúquer

Es tracta d'episodis recurrents que combinaven les conegudes conseqüències negatives amb importants aspectes positius. No sols hi hagué les riuades extraordinàries i extremes que provocares destrosses i morts. També una plèiade de desbordaments ordinaris que a penes ocasionaren perjudicis econòmics i en canvi deixaren sediments molt fèrtils, fonamentals en una agricultura de base orgànica que patia un dèficit greu d'adobs.⁴⁹

El pitjor efecte consistí en l'ensorrament de cases i barraques en ravals o llogarets on residien jornalers (allí on incidia el corrent desbordat del riu, arrossegant troncs de pins que colpejaven les parets), ja que als danys materials s'hi afegia l'ofegament de persones. A tall d'exemple, la riuada del 27 de setembre de 1517 «derribó 31 casas en Sumacárcel, la mitad de Gabarda, todo Alcocer [...]». En el arrabal de Alcira se hundieron muchas [...] En] Carlet arrebató cien casas» (Pelufó 1935-1936). Els desbordaments esdevinguts entre 1779 i 1783 provocaren el «derrumbamiento de numerosas casas de los vecinos más pobres» i la riuada de novembre de 1805 derrocà a Alzira 61 cases «y hubo que apuntalar doscientas [...] por cuenta del Ayuntamiento» (Gómez Ortega 1988: 86-87).

La majoria de danys s'hi manifestaven de manera immediata. Destaca la mort de persones i els desperfectes en habitatges i infraestructures (ponts, camins i xarxa hidràulica), així com la pèrdua de ramats i collites. Cal afegir l'aïllament de la població durant els desbordaments, quan la circulació de persones i mercaderies resultava problemàtica. A tall d'exemple, la comunicació es mantingué durant vint dies en la revinguda de febrer de 1627 i 1672, quan les pluges es perllongaren tres mesos i el Xúquer se n'eixí de mare onze vegades (situacions semblants es reiteraren el 1684, 1714, 1744 i 1763). La anormalitat econòmica s'hi manifestava en forma de mancança de farina i trencament del calendari agrícola mentre les sèquies restaven inoperants o els camps entollats i mancava feina als jornalers. La pèssima conjuntura obligava les autoritats municipals a repartir queviures als pobres, com calgué fer a Alzira els anys 1684 i 1745.⁵⁰

A llarg termini, les riuades han modificat l'estructura del poblament de la Ribera i l'han fet evolucionar cap a una tipologia d'hàbitat concentrat. Una vintena de llogarets ubicats en la clotada que drena el riu dels Ulls foren abandonats. Els seus habitants seguiren treballant les mateixes terres, però marxaren a residir en nuclis menys exposats a les inundacions.⁵¹

No és fàcil concretar la jerarquia de riuades. Els criteris més evidents són el volum de la crescuda (nivell de les aigües) i l'al·lusió a víctimes, fet que es remarca els anys 1473,

49. Ardit 1993, II: 64-75; Peris 1988; 1995 i 2003: 79-131. Síntesis sobre les riuades del Xúquer en la comarca estudiada en Peris 2001: 99-120 i 2005b: 75-108.

50. Pelufó 1934-1936; Peris 2001: 101-102: Les seqüeles encara es manifestaven mesos després, quan calia baixar els preus d'arrendament de la terra (Giménez Chornet 1994: 203).

51. Peris 2001: 187-198; 2009b: 500-505.

1517, 1581, 1589, 1632, 1776 i 1779.⁵² Altres factors a considerar són la durada o reiteració i l'amplitud: hi ha crescudes que sols afectaren alguna àrea agrícola fonda o revingudes que afectaren bona part de la comarca i danyaren els nuclis més ben protegits. El moment del desbordament resulta crucial, ja que les pèrdues variaven força segons els tipus de cultius que ocupava el territori i la fase del cicle vegetatiu en què agafava les collites. Les pitjors riuades foren les que feien malbé els cereals quan estaven a punt de recollir: els blats al juny i l'arròs i el blat de moro —la dacsà— al setembre.⁵³

Però també tenien uns efectes positius que solen passar desapercibuts en les anàlisis conjunturals centrades en els episodis extrems. La sedimentació inherent a les riuades del Xúquer ha transformat el paisatge de la Ribera, en especial vora l'Albufera i en la zona compresa entre Alberic i Algemesí. Sense l'al·luvionament del Xúquer, les hortes que coneguem serien una zona palustre erma.⁵⁴ El mateix Xúquer destructor ha contribuït a fer possible el paisatge d'agricultura intensiva; no sols per l'aigua de les sèquies: també pel fang deixat durant les revingudes. L'il·lustrat Vicent I. Franco explicava que «con el beneficio de estos ríos [Xúquer i Albaida], que con sus inundaciones fertilizan su suelo, goza esta villa del término más frondoso» (López 1998: 76). I l'enginyer Miquel Bosch Julià qualificà en 1864 els al·luvions dipositats durant les inundacions com a «limo reparador, fertilizante, compuesto de la flor de la tierra de los sitios elevados» (Bosch 1866: 86-87). El fang de les riuades fou, doncs, vital per mantindre la fertilitat dels camps sense practicar guaret i obtenir més d'una collita anual.

Cal posar en relleu que les revingudes del Xúquer no foren episodis tan estrictament naturals com sembla. El comportament de les comunitats rurals a l'hora d'ocupar el territori i explotar-lo hi tenia molt a veure. Diverses infraestructures influïen en els desbordaments tot agreujant-los o mitigant-los. Els riberencs associaren la construcció d'assuts a la Ribera Baixa i l'agreujament de les riuades. L'any 1559 s'alçaren veus culpant els assuts de Cullera i Sueca dels desastres produïts pel Xúquer a la zona d'Alzira i Carcaixent.⁵⁵ Els hidraulistes Paulus Racas i Vincensius Vincensi dictaminaren en 1635 que el remei consistia a «quitar todas las azudes y presas» (Mateu Bellés 1983). Tot quedà, però, en una concòrdia que obligà a fer que les preses de derivació disposaren de portells per deixar passar el corrent del Xúquer, que romandrien oberts durant els mesos de més perill i es tancarien en l'època en què regar els camps era fonamental. D'altres infraestructures contribuïen a agreujar les riuades. Així, els nous camins carreters bastits el segle XVIII destorbaven el pas de les agües i les motes de defensa construïdes per algunes poblacions tingueren uns efectes ambivalents, ja que defensaven certs indrets a costa d'agreujar els problemes que es patien a l'altra banda del riu.⁵⁶

52. També foren notables les revingudes de 1571, 1632, 1672 i 1805 (Peris 2005b: 101-102).

53. Peris 2005b: 93.

54. Butzer, Miralles i Mateu 1983.

55. AMA, 151/I, 2; ACA, CA, SV, lligall 879; Peris 2011: 329-330.

56. Sobre els factors antròpics de les riuades, Peris 2001: 116-120, així com 2005b: 84.

Més calamitats climàtiques: sequeres, temporals de pluja, gelades, etc.

El País Valencià patí **sequeres** importants durant la primera meitat del xvii i en 1722, 1725-1730, 1748-1753, així com 1770-1799.⁵⁷ La falta de saó durant la tardor impedia sembrar, com es documenta a Carcaixent el 1661 (Fogués 2000: 160). La manca d'aigua els mesos d'abril i maig provocava que els cereals donaren espigues fallades. I l'absència de pluges a l'estiu i l'hivern dificultava llaurar els camps argilencs. Però l'impacte d'aquesta adversitat, pròpia de la climatologia mediterrània, fou menys greu a la Ribera gràcies a l'amplitud assolida pel regadiu.⁵⁸ L'estudi de les sequeres ensenya que els efectes danyosos de les calamitats naturals no són ineludibles. La seua gravetat depèn del factor antròpic: patró de cultius i rellevància del regadiu. També demostra que les catàstrofes no sols estan integrades per episodis sobtats i fulminants; també hi formen part processos dilatats que es van intensificant de manera gradual durant mesos, com és el cas de les sequeres.

La situació contrària, els **temporals de pluja**, foren sinistres importants, però que gairebé passen desapercebuts a ulls dels estudiosos comarcals pel fet que tenen un caire menys esvalotador. Produïen uns efectes negatius no tan diferents als de les riuades moderades, com ara alterar la cria dels cucs de seda, faltar la feina als jornalers (les autoritats locals repartien blat o diners per pal·liar el malestar), paraitzar el transport terrestre o en-sorrar habitatges precaris en barris humils. És el que es documenta els anys 1684, 1695, 1745 i uns quants més entre 1750 i 1790.⁵⁹

Les **pedregades** afectaren àrees reduïdes. Les d'abril i maig feien malbé la fulla de les moreres i els camps de blat. Les del final de l'estiu eren les pitjors, ja que arruïnaven la collita d'arròs —tan important en la comarca— i les vinyes a punt de veremar. Destaquen les tempestes de 1605 i 1620 i les que afectaren Corbera en 1757, part del terme d'Alzira el 1791 o zones del Marquesat en 1794. La calamarsada del setembre de 1757 resulta reveladora, puix que les pèrdues foren avaluades en 43.582 lliures, xifra que duplica en un sol terme els desperfectes ocasionats pel terratrèmol de 1748 a tota la comarca.⁶⁰

Les **gelades** adquiriren rellevància a mesura que es difongueren les moreres i els episodis climàtics extrems abundaren des de meitat del segle xviii.⁶¹ Durant la primera meitat del set-cents es passà de cerimònies religioses puntuals en moments de gran perill de perdre's la fulla (AMA, 11301/I, 6, 75r) a altres ritus propiciatoris que es repetien cada any en unes dates determinades.⁶² La pitjor glaçada documentada és la de 1751, que afectà l'Alcúdia, Carlet i Benimodo. Armando Alberola exposa que sols a l'Alcúdia es perderen més de

57. Alberola 1999: 36-38 53-55, 175-185, 289 i 322-330; 2010; 2014.

58. Peris 1992; 2003: 45-78.

59. Fogués 2000: 160; Peris 2001: 95-96 i 231-232; 2003: 125-131. Una perspectiva general en Alberola 2010.

60. Alberola, 1999: 202; Fogués, 2000: 157-158; Peris 2001: 97-99; 2005a: 79-80.

61. Peris 1989: 92-98 i 186-209; 1992: 55-63. Una magnífica síntesi sobre la Petita Edat del Gel i la davallada de les temperatures en Alberola, 2014: 79-248.

62. Peris 1989: 189. Fogués informa que a Carcaixent «como quiera que la cosecha de la seda era cuestión de vida o muerte para la población, y el mayor mal que pudiera ocurrir era la quema de la hoja de la morera por efecto de los fríos,

3.158 càrregues de fulla, 361 botes de vi i tota la collita de pansa, i que fou necessari replantar ceps en 160 hectàrees.⁶³

Manifestacions cridaneres (terratrèmols i plagues de llagosta) que contrasten amb importants calamitats agrícoles i epizoòties poc estudiades

El **terratrèmol** de 1748 i la plaga de llagosta de 1756 exemplifiquen com determinades catàstrofes impregnades de reminiscències bíbliques han assolit gran fortuna historiogràfica, en bona part perquè foren instrumentalitzades pel clergat per reforçar el seu protagonisme social i fomentar una moralitat determinada.⁶⁴

El terratrèmol de 1748, tot i que tingué l'epicentre ben a prop (Estubeny, a la comarca veïna de la Costera), no provocà danys quantiosos.⁶⁵ Però generà molta literatura, com la *Relación de los estragos y desgracias que en el Reyno de Valencia ha ocasionado el nunca visto uracán y temblor de tierra* estudiat per Armando Alberola. Els danys s'avaluaren en més de 21.639 L en el conjunt de la comarca, de les quals un 60,2% corresponen a edificis clericals amb elements arquitectònics de risc i sols el 26,5% a habitatges particulars.⁶⁶ Provoçà molt d'esglai i poques víctimes. Però el pànic suscitat fou aprofitat pel clergat per atemorir la gent culpabilitzant-la del càstig diví rebut i exigint-li una moralitat rígida.⁶⁷

Per calcular els danys ocasionats per la **plaga de llagosta** de 1756 cal sumar les desrosses agrícoles i les despeses provocades per la lluita contra l'insecte. Els memorials coe-

---

ya que el gusano se quedaba sin alimento, todos los años se celebraban rogativas para evitar tal desastre» (Fogués 2000: 174-175).

63. Alberola 1999: 187-189 i 201-203; Peris 2001: 120-122.

64. Les calamitats es consideraven una admonició divina per advertir dels pecats comesos. Antoni Ariño qualifica aquest prisma cognitiu de «terror moral», ja que a partir de la creença que existia «una relació intrínseca entre pecados de los hombres —conducta moral— y catástrofes colectivas», els estralls de la natura s'interpretaven com «castigos de un Dios furioso y terrible». Era una noció «inducida en el pueblo por el poder clerical» que controlava les consciències (Ariño 1988: 285). Una pragmàtica del virrei de 1680 s'encapçala amb l'afirmació que: «considerando que la Divina Justicia suele castigar a los pueblos con hambre, guerra, peste, esterilidad, inundaciones y mortalidades por causa [...] de los pecados públicos [...] que se cometen contra la magestad de Dios Nuestro Señor [...]» (ACA, CA, SV, 812, 8/1). Les constitucions sinodals de l'arquebisbe Urbina (1657) expressaven que «en el tiempo de tempestades, truenos, rayos y nublados, manifiesta Dios nuestro Señor estar enojado contra el pecador por sus culpas y pecados. Y, así, todo christiano deve acudir a su divina Magestad a suplicarle aplaque su ira y use de misericordia, pero en particular lo deven hazer los párrocos y demás clérigos, acudiendo a las iglesias a hazer oración, usando de los conjuros y exorcismos que ordena la Iglesia para aplacar dichas tempestades» (cit. Peris 2009a: 368).

65. Les comarques centrals i meridionals del País Valencià són una zona d'inestabilitat sísmica. Entre 1396 i 1748 es produïren 14 episodis d'alta intensitat (graus VIII i IX de l'escala Mercalli), destacant els de 1396, 1523, 1598, 1620, 1649, 1656, 1723 i 1746-1748, sobretot aquest darrer. Però la comarca estudiada sortí bastant ben parada d'aquesta amenaça.

66. A Castelló de la Ribera, el nucli més afectat, s'ensorraren dues cases i 11 habitatges més s'hagueren d'apuntalar (Alberola 1999: 87-154).

67. Faus 1988; Peris 2001: 122-127; 2009a: 355 i 374.

tanis⁶⁸ tendeixen a exagerar els desperfectes. Informen que la plaga havia provocat «la ruina total en los frutos» o que «había sumido a la población en la miseria [...] más absoluta» (Lairón 1986: 11-13). Aprofitaren el pànic viscut i la notorietat de la plaga per impressionar les autoritats borbòniques i obtenir rebaixes tributàries o l'autorització per eixamplar vedats arrossaires.⁶⁹ Quan la llagosta arribà —final de juliol— la cria dels cucs estava feta, les moreres pelades i els bladars segats. Les principals collites que l'insecte locústid podia atacar eren l'arròs i el blat de moro. Notícies com que la collita d'arròs d'Algemesí fou aquell any una de les millors de l'època —703.500 kg— fa pensar que les autoritats locals, coneixedores de la preocupació del govern, inflaren els danys per obtenir avantatges (les pitjors destrosses les patiren farratges —com l'alfals— i altres plantes d'horta, com la dacsa).⁷⁰

Cal concloure, doncs, que la plaga de llagosta de 1756 fou (vista en una panoràmica àmplia de llarga durada) més espectacular que greu.⁷¹ L'excepcionalitat i les connotacions de maledicció bíblica que el clergat s'afanyà a remarcar, així com l'ansietat que generà una irrupció anunciada, són factors que han multiplicat la percepció negativa d'aquesta catàstrofe. El resultat és que l'entitat historiogràfica és molt superior a la que tingué com a calamitat econòmica. Les gelades que feien malbé en instants la fulla de les moreres o les pedregades que arruïnaven la collita d'arròs ocasionaven pèrdues incomparablement majors, però deixaren al darrere un escarransit rastre documental. En canvi, la plaga de llagosta afavorí espectacles pietosos colpadors, com les processons penitencials d'Alzira.⁷²

El contrapunt a la percepció hiperbòlica de terratrèmols i plagues de llagosta el tenim en l'opacitat de les **malalties que patien les collites i les epizoòties** que afectaven animals que tingueren un paper fonamental en l'economia comarcal. Cal escorcollar molt en els arxius locals per trobar notícies que informen sobre els fongs que afectaven els cereals,⁷³ i per saber que les moreres morien a causa de malalties fúngiques que podrien les arrels («per estar les terres aiguamolls [...] y la causa és perquè no escuren los baranchs y cèquies com tenien obligació»; AMA, 17/I, 147), o que la cria dels cucs de seda sofria en determinats anys «escombrades» —mortalitats— molt més massives del que era habitual.⁷⁴ Sols en època contemporània una d'aquestes epizoòties adquirí nom propi i ha transcendit a la historiografia: la *pebrina*. Bosch Julià es referí a aquesta catàstrofe, i també parlà de la resposta reactiva per escapar dels problemes suscitats per la plaga o la vulnerabilitat inherent a la sericicultura, consistent a reorientar la producció agrícola cap al conreu de l'arròs:

68. Com el *Diario de lo acaecido en Alzira [...] en el asunto de la langosta [...]*, escrit pel prevere Tiberio Botines i reproduït per Lairón (1986).

69. Encara que predominà la sensació d'impotència, s'escometeren fórmules per combatre la plaga. La principal consistí a destruir insectes (a la governació d'Alzira se n'arreglaren 648 tones). L'Ajuntament d'Alzira gastà 633 lliures retribuïnt les captures de llagosta i la destrucció de les postes de l'insecte —«anuts», tot i que «hay muy pocos vecinos [...] que haian contribuido [...], siendo los pobres los que han cumplido» (Lairón 1986: 11-16 i 21).

70. Peris 2001: 127-132.

71. Els danys s'avaluaren en 21.967 i 16.754 lliures a Algemesí i Alzira (Peris 2001: 130).

72. Peris 2009a: 358 i 363-364.

73. Peris 2005a: 154-155.

74. AMA, *Llibre de consells* 1692-1705, 11301/I, 48v i 53v; *Libro capitular* 1729-1733, 11301/I, 6, 75r; Peris 1989; 2003: 33-37 i 159-166; 2009a: 351.

Hasta el año 1854, en que se presentó la enfermedad del gusano de seda, las tierras de huerta de la Ribera sostuvieron [...] la competencia con [...] los] arrozales [...]. En 1854 principió a decaer la producción de la seda, y cada día [...] ha ido empeorando. Duele en el alma ver que en algunos pueblos las dos terceras partes de la hoja se dejan pudrir para abono de los campos [...]. Son pocos los que [...] continúan cultivando con esmero las moreras [...]. Desde [...] 1854, en Albalat de la Ribera [...] se han arrancado más de 10.000 moreras [...]. Alberique, Alcira y Algemés perdieron [...] 32.000 moreras (Bosch 1866: 255-257).

Conclusions

La informació sobre la Ribera del Xúquer ajuda a reflexionar sobre l'impacte econòmic de les diverses modalitats de catàstrofes i les seues repercussions sobre la dinàmica social.

Pel que fa a la **noció de catàstrofe** (i els criteris metodològics adients per tractar-les),⁷⁵ hauríem d'optar per aplicar el concepte en la seua dimensió més àmplia i procesual. S'ha de considerar catastròfic qualsevol empitjorament greu de la vida comunitària, cada drama social que afectara col·lectius amplis i que contrastés amb la situació prèvia i amb el context general. En formen part episodis puntuals com ara gelades, tempestes, ri-uades, terratrèmols, etc. Però també tot tipus de processos que comportaren uns efectes dramàtics sobre amplis sectors de la població, encara que es dilataren en el temps. Igualment foren catàstrofes la militarització de la monarquia, les guerres, els exilis, la malnutrició severa, les pandèmies, etc. Cal exigir una dimensió col·lectiva per acceptar que ens trobem davant d'una catàstrofe, però no el requisit de ser un episodi sobtat. Una perspectiva de llarga durada ajuda a corregir la propensió historiogràfica a centrar l'interès en els episodis extrems. Per exemple, les calamitats climàtiques estan molt més ben estudiades enquadrant-les en el context de la Petita Edat del Gel (Alberola 2014) que si les contemplem com a episodis aïllats. De la mateixa manera, l'impacte de les guerres llunyanes i l'obligació de mantindre un gran exèrcit permanent palesa que l'anàlisi no es pot limitar a esbrinar els efectes immediats i clamorosos de les guerres. Les catàstrofes són processos complexos que combinen amenaces latents amb episodis ordinaris, extraordinaris i extrems. Fariem bé a compensar el protagonisme d'aquests darrers en la historiografia atorgant més presència als processos soterrats que provocaren uns efectes econòmics i socials molt negatius a mitjà i llarg termini.⁷⁶

75. Aplicar el concepte de vulnerabilitat (Altez 2016: 21-60) resulta essencial. Cal introduir en l'anàlisi la forma en què cada comunitat assumí els riscos del medi geogràfic i el tipus d'economia que practicà. També la susceptibilitat de cada sector social a ser afectat, ja que sobretot colpejà els subgrups més febles.

76. Com ho palesa la desestructuració de societats indígenes per l'impacte colonitzador, catàstrofe amb efectes negatius—econòmics, socials i polítics—que se segueixen manifestant al cap de generacions.

És important considerar la percepció social de les catàstrofes. Algunes amenaces potencials—però improbables—generaren un gran pànic i tingueren greus repercussions. La invasió d'una gran flota otomana el segle XVI, un aixecament general dels mudèjars-moriscos valencians o l'atac corsari a ciutats litorals fou un perill objectivament inversemblant; però

A l'hora d'establir la **jerarquia de catàstrofes**, cal parar esment a diferenciar entre espectacularitat i transcendència. Els impactes negatius més greus (els dotats de més potencial per induir transformacions) no tenen per què ser fulminants i espectaculars. Al contrari, la reiteració, la combinació o la persistència cronològica són factors que agreugen els efectes catastròfics. Així, el paludisme, diverses malalties contagioses o la infraalimentació tingueren a la Ribera del Xúquer uns efectes nocius molt superiors als de les pestes. Cal calibrar les repercussions sobre el conjunt de la població, i incloure-hi les catàstrofes opaques i soterrades que es mantenien durant generacions i foren assumides amb bones dosis de resignació per la societat afectada. Les calamitats excepcionals que afectaren una zona geogràfica extensa (pestes, llagosta, terratrèmols, etc.) estan ben estudiades. En canvi, altres tipus de catàstrofes amb capacitat per generar fortes crisis i induir notables transformacions socials romanen eclipsades en la historiografia. És important fer-les aflorar.

En tots els casos, resulta fonamental remarcar el **factor antròpic**.⁷⁷ Hom pot ser imprudent davant els riscos o adoptar estratègies preventives o reactives. De la màxima eloqüència al respecte resulten la multiplicació de sèquies enfront l'amenaça de les sequeres —el principal factor limitant de la producció agrícola en la zona— o la diversificació productiva adoptada en resposta a la vulnerabilitat inherent a la sericultura, ambdues actuacions ben rellevants a la Ribera. Les comunitats camperoles de la comarca estudiada aplicaren múltiples estratègies productives amb l'objectiu de minimitzar els efectes de les calamitats naturals: «combinar variedades de moreras que brotaban en distinto momento para reducir el impacto de las heladas, simultanear [...] siembras precoces, normales y tardías, combinar diversas variedades [...] de una misma planta, o trasplantar las matas del arroz [...] para anticipar su siega dos o tres semanas, evitando así el peligro de las tormentas de septiembre» (Peris 2009a: 338-339). Durant els tres segles estudiats, es preferí diversificar el risc a maximitzar la producció: «las explotaciones estaban integradas por [...] pequeñas parcelas dispersas [...] donde se practicaba una agricultura promiscua de arbolado [...] y sembradura. Era una estrategia [...] mediante la cual se lograba combinar autoabastecimiento familiar y comercialización [...], soslayando en mayor medida tanto el peligro de los desastres naturales como de las frecuentes crisis comerciales».⁷⁸

Pel que fa a la **capacitat d'induir canvis**, cal dir que els fenòmens catastròfics actuen com a detonant o catalitzador. Si hi trobaven un grau de vulnerabilitat suficient, podien culminar en forma d'una tragèdia comunitària que alterés el sistema social. Les pitjors crisis equivalien a una oportunitat rupturista. Per això cal contemplar les catàstrofes no

---

això no impedí que fos viscut per la població com una amenaça vital i permanent, cosa que comportà importants efectes de tota mena.

77. Per exemple, M. Livi Bacci, en analitzar l'enfonsament demogràfic americà del segle XVI, deixa en segon lloc el paradigma epidemiològic i remarca que la «búsqueda de oro y el sistema de la encomienda [...] fueron las principales causas de la catástrofe [...] La Conquista española supuso un profundo desarraigo económico y social y propició una alta tasa de mortalidad y una reducción de la fecundidad [...]; significó [...] un empeoramiento de las condiciones de vida y un aumento de la vulnerabilidad ante la escasez» (Livi Bacci 2003: 44-45).

78. Peris 2009a: 338-339.

com a episodis aïllats, ja que la reiteració i la combinació de fenòmens nocius és el que generarà les conjuntures crítiques. Per aquest motiu cal adoptar una perspectiva global. Les dotades amb un potencial capaç de generar transformacions notables s'hi vivien quan confluïen diverses modalitats: climàtiques, paràlisi del comerç, epidèmies i guerra. Ho palesa l'estudi de les crisis demogràfiques. Per exemple, la pesta de 1648-1652 estigué precedida i acompanyada de la guerra i d'una crisi de subsistència. La pitjor conjuntura demogràfica valenciana d'Època Moderna, la de 1706-1708, combinà la Guerra de Successió amb l'efecte d'epidèmies, paràlisi comercial i crisis alimentàries. Aquest conjunt de calamitats provocaren que la mortalitat de l'any 1707 triplicara l'ordinària a tres quarts parts del territori valencià i que el descens de la natalitat fos superior al de 1648-1652, i explica també la dràstica reducció dels casaments (Bernat i Badenes 1988: 546-555).⁷⁹ Les Germanies igualment constitueixen un bon exemple de context inestable en el qual confluïren l'amenaça corsària, una pesta, la mala conjuntura econòmica, un interregne, etc. Aquest cúmul de circumstàncies negatives permeté prendre força a un moviment reivindicatiu que adquirí radicalitat fins al punt d'esdevindre una guerra oberta contra la noblesa i el principal intent de revolució antifeudal a les comarques de la Ribera i la Costera.⁸⁰

Les catàstrofes no constitueixen cap fatalitat inexorable al marge del context social, s'han de relacionar amb les condicions de vida quotidianes.⁸¹ I no oblidar que foren socialment selectives. El fet que existís una **vulnerabilitat diferenciada** desmunta la perspectiva «naturalista». La desigualtat i la pobresa generaven nivells d'afectació molt diferents, cosa que explica que les seqüeles nocives es repartiren de manera dissimilar, com ho demostra l'estudi de les guerres, alhora via d'ascens social i privilegis per una minoria i causa de la ruïna de moltes famílies. Les catàstrofes contribuïren a incrementar la polarització social. La vulnerabilitat diferencial en cada grup explica que una minoria s'enriquira amb les necessitats dels que s'hi trobaven en una situació precària, que empitjoraren les seues condicions de vida i s'empobriren encara més.

Bibliografia

- ALBEROLA ROMÀ, A. (1999). *Catástrofe, economía y acción política en la Valencia del siglo XVIII*. València: Alfons el Magnànim.
- ALBEROLA ROMÀ, A. (2010). *Quan la pluja no sap ploure. Sequeres i riuades al País Valencià en l'Edat Moderna*. València: Universitat.
- ALBEROLA ROMÀ, A. (2011). «Risc natural, desordre climàtic i catàstrofe al Mediterrani espanyol durant el segle XVIII», *Afers*, núm. 69, p. 337-354.

79. Livi Bacci remarca que «en Europa el tifus casi siempre aparece asociado a graves alteraciones causadas por conflictos, migraciones forzadas y carestías. Aunque la causa primaria fuese la propagación [...] del microbio, los factores [...] desencadenantes [...] son de orden social» (Livi Bacci 2003: 40-41).

80. Peris 2008b; Pérez García (coord.) 2021.

81. Per exemple, la fam no sol resultar de l'absència de recursos alimentaris, sinó conseqüència de la pobresa dels que no poden adquirir-ne.

- ALBEROLA ROMÁ, A. (coord.) (2013). *Clima, naturaleza y desastre. España e Hispanoamérica durante la Edad Moderna*. València: Universitat de València.
- ALBEROLA ROMÁ, A. (2014). *Los cambios climáticos. La Pequeña Edad de Hielo en España*. Madrid: Cátedra.
- ALBEROLA ROMÁ, A. i MAS GALVAÑ, C. (2016). «Vulnerabilidad y capacidad de resistencia frente al desastre en la España Mediterránea (Siglos XVI-XVIII). Fuentes para su estudio». En ARRIJOJA i ALBEROLA (eds.): *Clima, desastres y convulsiones sociales en España e Hispanoamérica, siglos XVII-XX*. Alacant i Zamora de Michoacán: Universitat d'Alacant i Colegio Michoacán.
- ANDÚJAR CASTILLO, F. (1999). *Ejércitos y militares en la Europa Moderna*. Madrid, Síntesis.
- ANÒNIM (1992). *Topografía médica de Alberique*. Alberic: Ajuntament d'Alberic.
- ARDIT LUCAS, M. (1993). *Els homes i la terra del País Valencià (XVI-XVIII)*. Barcelona, Curial.
- ARIÑO VILLARROYA, A. (1988). *Festes, rituals i creences*. València: Alfons el Magnànim.
- ARRIOJA, L. A. i ALBEROLA, A. (eds.) (2016). *Clima, desastres y convulsiones sociales en España e Hispanoamérica, siglos XVII-XX*. Alacant i Zamora de Michoacán: Universitat d'Alacant i Colegio de Michoacán.
- BARRIENDOS, M. (2011). «Climatologia històrica. Reflexions sobre les seues dificultats i potencialitats a Espanya», *Afers*, núm. 69, p. 295-310.
- BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, R. (2001). *Heroicas decisiones. La Monarquía Católica y los moriscos valencianos*. València: Alfons el Magnànim.
- BERNAT, J. S. i BADENES, M. A. (1988). «Cronología, intensidad y extensión de las crisis demográficas en el País Valencià (siglos XVII-XIX)». En *Estudis sobre la població del País Valencià*. València: Alfons Magnànim i Gil-Albert, vol. I, p. 537-557.
- BOSCH JULIÀ, M. (1866). *Memoria sobre la inundación del Júcar en 1864*. Madrid: Imprenta Nacional.
- BUTZER K. W.; MIRALLES, I. i MATEU, J. F. (1983). «Aluvionamiento medieval y moderno en el llano de inundación del Júcar», *Cuadernos de Geografía*, núm. 32-33, p. 291-309.
- CAVANILLES, A. J. (1795-1797). *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, 2 vols. Madrid: Imprenta Real.
- CONESA GARCÍA, C. i CALVO GARCÍA-TORNEL, F. (2003). «Los procesos de riesgo con origen natural: una constante en la relación entre hombre y medio», *Áreas*, núm. 23, p. 5-15.
- DÍAZ BORRÁS, A. (1988). «El asalto berberisco a Cullera en 1503 y Alzira en la defensa de la Ribera». *Al-gezira*, núm. 4-5, p. 147-171.
- ESCOLANO, G. (1611). *Década Primera de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*. València: Impremta Pedro P. Mey.
- FOGUÉS JUAN, F. (2000). *Historia de Carcagente: Compendio geográfico-histórico de esta ciudad*, (reed. 1a edició de 1934). Carcaixent: Ajuntament de Carcaixent.
- FAUS PRIETO, A. (1988). «Los terremotos de 1748 en el antiguo reino de Valencia. Documentos de base y notas para su estudio», *Saitabi*, núm. 38, p. 203-218.
- GARCÍA ALMIÑANA, E. (1987). «La Guerra de Sucesión en la villa de Alzira según la correspondencia municipal (1703-1707)», *Al-gezira*, núm. 3, p. 193-230.
- GARCÍA CÁRCCEL, R. (1981). *Las Germanías de Valencia*. Barcelona: Península.

- GIMÉNEZ CHORNET, V. (1994). *Desenvolupament capitalista en el sistema feudal. Alberic en l'Antic Règim*. València: Imprenta Llorens.
- GIMÉNEZ FONT, P. (2008). *Las transformaciones del paisaje valenciano en el siglo XVIII*. València: Alfons el Magnànim.
- GIMÉNEZ LÓPEZ, E. (1999). *Gobernar con una misma ley. Sobre la nueva Planta borbónica en Valencia*. Alacant: Universitat d'Alacant.
- GÓMEZ ORTEGA, J. (1986). *Estudio de las inundaciones del Júcar*. València: Confederació Hidrogràfica del Xúquer (facsimil del manuscrit de 1866).
- GUÍA MARÍN, J. L. (1980). «Los acontecimientos políticos». En *Nuestra Historia*, V. València: Mas Ivars, p. 15-52.
- LAIRÓN PLA, A. (1986). *Una aportación a la historia de las mentalidades. La plaga de langosta de 1756*. Alzira: ed. autor.
- LIVI BACCI, M. (2003). «Las múltiples causas de la catástrofe: consideraciones teóricas y empíricas», *Revista de Indias*, núm. 227, p. 31-48.
- LLANSOL, F. (1988). *Topografía médica general de la Ribera del Xúcar y particular de la villa de Alzira [1797]*. En RIERA, J. i GRANDAS-JUESAS, J.: *Epidemias y paludismo en la Ribera del Júcar*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- LÓPEZ, T. (1998). *Relaciones geográficas e históricas del reino de Valencia hechas en el siglo XVIII a ruego de don Tomás López*. València: Consell Valencià de Cultura.
- MARTÍ SORO, J. (1987). *Historia de Villanueva de Castellón*. València, Ajuntament.
- MATEU BELLÉS, J. F. (1983). «La ciència i la tècnica davant les revingudes del Xúquer (1635-1905). Notes preliminars», *Cuadernos de Geografía*, núm. 32-33, p. 243-264.
- MATEU BELLÉS, J. F. (1992). «Cambios seculares de la agradación aluvial y de la meandrización en la Ribera Alta del Xúquer», *Saitabi*, núm. 42, p. 183-205.
- MATEU TORTOSA, E. (1987). *Arroz y paludismo. Riqueza y conflictos en la sociedad valenciana del siglo XVIII*. València: Alfons el Magnànim.
- MAYANS Y SISCAR, G. (1976). *Epistolario, V, Escritos Económicos*, ed. a cura d'Antoni Mestre i estudi preliminar d'Ernest Lluch. València: Ajuntament d'Oliva.
- MIÑANA, J. M. (1985). *De bello rustico Valentino*. València: IVEI.
- NAVARRO, J. L. (2003). *La Poble Llarga. Introducció a la seua història*. La Poble Llarga: Edicions 96.
- PARDO MOLERO, J. F. (2000). «Dragut contra la cristiandad. Anatomía del asalto a Cullera de 1550». En *III Jornades d'Estudis de Cullera*. Benicull: Setimig, p. 57-94.
- PELUFO, V. (1935-1936). «Inundaciones, terremotos, pestes», *Xúcar*, octubre i desembre de 1935 i març 1936.
- PÉREZ GARCÍA, P. (coord.) (2021). *Más allá de la capital del reino. La germanía y el territorio valenciano: del Maestrazgo a la Safor*. València: Universitat de València.
- PÉREZ APARICIO, C. (2007). «La Guerra de Sucesión en Valencia. Retrospectiva historiográfica y estado de la cuestión», *Revista de Historia Moderna*, núm. 25, p. 303-330.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1987). «Evolució patrimonial i estratègia inversora del monestir de la Murta d'Alzira, 1729-1823», *Al-gezira*, núm. 3, p. 231-264.

- PERIS ALBENTOSA, T. (1988). «Aproximació al sistema agropecuari alzirenc de l'Antic Règim (segles XV-XVIII). propietat, endeutament censal, explotació i factors productius», *Al-gezira*, núm. 4-5, p. 89-147.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1989). *Propiedad y cambio social. Alzira, 1465-1768*. València: Diputació de València.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1990). «Aproximación al estudio de la población de Alzira durante el Antiguo Régimen», *Al-gezira*, núm. 6, p. 205-273.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1991). «Evolució patrimonial i conflictivitat social. L'exemple de la comunitat mudèjar-morisca a Alzira (1242-1614)», *Sbarq Al-Andalus. Estudios Árabes*, núm. 8, p. 163-178.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1992). *Regadío, producción y poder en la Ribera del Xúquer (La Acequia Real de Alzira, 1258-1847)*. València: Confederació Hidrogràfica del Xúquer i Conselleria d'Obres Públiques Urbanisme i Transport.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1993). «Censos i censals a la Ribera del Xúquer, segles XIV-XVI: entitat, distribució i funció socioeconòmica». En *Actes de la V Assemblea d'Història de la Ribera*. Almussafes: Ajuntament d'Almussafes, p. 209-230.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1995). «Evolución de la agricultura valenciana entre los siglos XV y XIX. Rasgos cualitativos y problemas de cuantificación», *Revista de Historia Económica*, any XIII, núm. 3, Madrid: Alianza Editorial y Centro de Estudios Constitucionales, p. 473-508.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1997). «El cultivo de la morera en Alzira (siglos XVI-XVIII)», *Al-gezira*, núm. 10, p. 135-154.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2001). *Història de la Ribera. I. L'escenari i els protagonistes*. Alzira: Bromera.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2002). *Història de la Ribera. III. Les jerarquies socials*. Alzira: Bromera.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2003). *Història de la Ribera. II. La terra de l'arròs i les moreres*. Alzira: Bromera.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2004a). «El paper central del mercat en el desenvolupament agrari de les comarques litorals. Aportacions al tema des de la perspectiva de la trajectòria econòmica de la Ribera del Xúquer durant els segles XVI-XVIII». En E. VICEDO (coord.): *Fires, mercats i món rural*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 313-344.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2004b). «La intensa dimensió comercial de l'economia de la Ribera del Xúquer durant els segles XVI, XVII i XVIII». En E. VICEDO (coord.): *Fires, mercats i món rural*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 345-376.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2004c). «Calamitats climàtiques i economia agrària a la Ribera del Xúquer entre els segles XV i XIX», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 17, p. 675-686.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2005a). *Història de la Ribera. IV. La cultura popular*. Alzira, Bromera.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2005b). «Las inundaciones del Xúquer (siglos XV-XVIII), un exponente relevante de la cuestión hidráulica en tierras valencianas», *Revista de Historia Moderna*, núm. 23, p. 75-108.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2008a). *Història de la Ribera. V. Creences i símbols*. Alzira: Bromera.

- PERIS ALBENTOSA, T. (2008b). «Les Germanies a la Ribera del Xúquer, una reacció antifeudal». En S. VERCHER (ed.), *Actes de l'XI Assemblea d'Història de la Ribera*. Corbera: Ajuntament de Corbera, p. 149-190.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2009a). «La religiosidad instrumental comunitaria en la Ribera del Júcar durante los siglos XVI-XVIII: el ejemplo de las rogativas». En A. ALBEROLA i J. OLCINA (eds.), *Desastre natural, vida cotidiana y religiosidad popular en la España moderna y contemporánea*. Alacant: Universitat d'Alacant, p. 355-390.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2009b). «Dinàmica demogràfica i estructura de poblament a la Ribera del Xúquer (1510-1842)». En BOLÓS, J. i VICEDO, E. (coords.), *Poblament, territori i història rural*. Lleida: Universitat de Lleida i Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 477-522.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2011). *Història de la Ribera. VI. Poders i conflictes*. Alzira: Bromera.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2016). «L'expansió de nous cultius per les hortes valencianes», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 28, p. 113-148.
- PERIS ALBENTOSA, T. (en vies publicació). «El mercat del crèdit a la Ribera durant els segles XIV-XVIII». Comunicació a la *XII Assemblea d'Història de la Ribera* (Guadassuar, novembre 2008). València: Diputació de València i Ajuntament de Guadassuar.
- PESET REIG, M. i PESET REIG, J. L. (1972). «Cultivos de arroz y paludismo en la Valencia del siglo XVIII», *Hispania*, núm. 121, p. 277-375.
- PILES IBARS, A. (1979). *Historia de Cullera*, Cullera: Ajuntament de Cullera.
- REQUENA AMORAGA, F. (1997). *La defensa de las costas valencianas en la época de los Austrias*. Alacant: IC Gil-Albert.
- RIBES IBORRA, V. (1987a). *La ilustración marginada: V. I. Franco*. València: Diputació-UNED.
- RIBES IBORRA, V. (1987b). *Secrets del Castelló set-centista*, València: Cooperativa de Vilanova de Castelló.
- RIERA PALMERO, J. (1983). *Estudios y documentos sobre arroz y paludismo en Valencia (siglo XVIII)*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- ROMEU LLORACH, J. (1981). *El sistema fiscal valenciano (1715-1823)*. Vinaròs: Diputació de Castelló.
- TEROL I REIG, V. (2002a). «L'impacte de la Germania a la Ribera: Manuel i la baronia de Llaurí». En *Actes de la IX Assemblea d'Història de la Ribera*. Benifaió: Ajuntament de Benifaió, p. 137-159.
- TILLY, C. (1992). *Coerción, capital y los Estados europeos 990-1990*. Madrid: Alianza Editorial.
- VALLÉS I BORRÀS, V. (1985). *El conreu de la morera i l'artesanía de la seda en la Ribera del Xúquer al segle XVI i XVII. El cas de l'Alcúdia*. L'Alcúdia: Ajuntament.
- VALLÉS I BORRÀS, V. (2000). *La Germania*. València: Alfons el Magnànim.
- VALLÉS I BORRÀS, V. (2002). *De la Carta de Poblament a l'ocàs de l'Antic Règim (1252-1800)*. L'Alcúdia: Ajuntament de l'Alcúdia.
- VERA VERDÚ, F. (1991). *Topografía médica de Sollana*. Sollana: Ajuntament.
- VICIANA, R. M. (1564-1566). *Crónica de la ynclita y coronada ciudad de Valencia*. València (reed. facsímil Universitat de València, 1972-1983).